

Dorota Lewandowska, Małgorzata Osiecka

(Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa)

SPUŚCIZNY ARCHIWALNE LUDZI NAUKI I KULTURY W ZASOBIE ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), nazwa ta obowizuje od 1918 r., jest najstarszym publicznym archiwum polskim, którego początki sięgają czasów Księstwa Warszawskiego. Powołane zostało dekretem księcia warszawskiego Fryderyka Augusta z 2 IX 1808 r. pod nazwą Archiwum Ogólnego Krajowego. Od początku swego istnienia spełniało podwójną rolę: urzędu wiary publicznej oraz instytucji archiwalnej, gromadzącej i zabezpieczającej aktowe materiały rękopiśmienne po władzach i urzędach dawnej Rzeczypospolitej. W ciągu dwustuletniej nieprzerwanej działalności, mimo zachodzących zmian politycznych i ustrojowych, archiwum zachowało personel polski i było instytucją służącą ogółowi polskich badaczy. Działalność archiwum koncentrowała się początkowo na zbieraniu, rozproszonych na skutek rozbiorów, akt władz i urzędów oraz na ich porządkowaniu i inwentaryzacji. Równocześnie od połowy XIX w. archiwum to stało się jednym z ważnych polskich ośrodków pracy naukowej. Coraz częściej jego zasób wykorzystywali historycy i wydawcy źródeł. Ze swych ogromnych zbiorów AGAD utraciło podczas II wojny światowej ponad 90% zasobu, który spłonął w budynku archiwum przy ul. Długiej 24 w Warszawie, celowo podpalony w czasie powstania warszawskiego. Po tych stratach AGAD posiada obecnie w zasadzie niezmienny, ukształtowany historycznie zasób, uzupełniany jedynie drobnymi nabytkami pochodzącymi z darów i zakupów oraz dopływami ksiąg metrykalnych z terenów tzw. zabużańskich, przekazywanych przez warszawski Urząd Stanu Cywilnego.

Już w okresie międzywojennym, na podstawie *Dekretu o organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami* z 7 II 1919 r., w którym nakazano archiwom państwowym przejmowanie opuszczonych lub zagrożonych archiwów prywatnych, archiwa państwowe przejęły pod opiekę część archiwaliów pozostałych w dworach ziemiańskich¹. Archiwa rodowe i spuścizny rodzinne trafiły do AGAD różnymi drogami, głównie po zakończeniu II wojny światowej. Było to pokłosiem głębokich zmian ustrojowych jakie nastąpiły w Polsce po 1945 r. W wyniku

---

¹ Dziennik Praw, nr 14, 1919 r., poz. 182, s. 265–271.

realizacji dekretów Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego o nacjonalizacji przemysłu, a przede wszystkim o reformie rolnej, właściciele pozbawieni zostali swego mienia, w tym zbiorów muzealnych, bibliotecznych i archiwalnych. Jedyną szansą ocalenia było ich przejęcie przez odpowiednie instytucje państwowe. Dlatego zasób AGAD obejmuje nie tylko akta publiczne polskich i zaborczych władz, urzędów i instytucji centralnych i terytorialnych od XII wieku do 1918 r., ale także archiwalia rodów i rodzin oraz ich dóbr z centralnych i wschodnich obszarów Rzeczypospolitej, zarówno tych o szczególnie doniosłym znaczeniu w dziejach Polski, jak i pomniejszych, głównie z Mazowsza i Podlasia. Wobec tych materiałów nie stosowano ograniczeń chronologicznych, przyjmowanych w stosunku do archiwów publicznych (cezura: 1918 r.). Akta rodów, rodzin, osób prywatnych i ich posiadłości przechowywane są w Oddziale III AGAD. Tam też znajdują się spuścizny² i zbiory osób prywatnych (w tym pracowników AGAD) zasłużonych dla historii, kultury i nauki polskiej. Część z nich została opracowana i posiada pomoce archiwalne w postaci inwentarzy, inne zaś oczekują na opracowanie (także z powodu cezury chronologicznej umożliwiającej ich udostępnianie). Najważniejsze opracowane zespoły, to: Spuścizna Feliksa Bentkowskiego, spuścizna Aleksandra Czołowskiego, zachowana w pozostałym po nim Zbiorze Materiałów, Papiery Mariana Morełowskiego, Zbiór Michała Marczaka, Papiery Stefana Rygla, Zbiór Józefa Jodkowskiego. Ponadto są, jeszcze nieopracowane, spuścizny osób związanych z AGAD: Jadwigi Jankowskiej, Marii Józefowiczówny, Józefa Płochy, Henryka Rappaporta, Antoniego Rybarskiego, Adama Stebelskiego, Aleksandra Walawendera, Franciszki Ramotowskiej i Teresy Zielińskiej. Większość z tych osób miała ze sobą wiele wspólnego: ukończone studia humanistyczne (historia, historia sztuki, filozofia, filologia itp.), praktykę archiwalną w trakcie odbywania studiów, udział w akcjach rewindykacyjnych w 1921 r. i po 1945 r., doskonałe zdolności lingwistyczne, znakomitą pamięć odtwórczą, działalność edytorską i naukową. Poniżej zestawiono krótkie omówienie spuścizn przechowywanych w AGAD, z zachowaniem porządku chronologicznego, według lat życia ich twórców.

Spuścizna Feliksa Bentkowskiego³ (1781–1852) zawiera materiały przekazane przez jego potomków do Archiwum Państwowego w Piotrkowie Trybunalskim. W 1994 r. Ryszard Kotewicz, ówczesny dyrektor archiwum w Piotrkowie, przekazał je do AGAD z powodu związków Bentkowskiego z tą instytucją, bowiem w latach 1838–1852 był on naczelnikiem Archiwum Głównego Królestwa⁴. Bentkowski posiadał bogaty księgozbiór, którego część weszła do biblioteki jego zięcia Kazimierza Stronczyńskiego, a w 1912 r. do biblioteki Jakuba Potockiego w Helenowie. Zbiór edycji druków greckich i rzymskich ofiarował Bentkowski Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Feliks Jan Bentkowski (pseud. i krypt.: F. B., Niebylski, X. J.) był historykiem literatury, bibliografem, numizmatykiem, profesorem Uniwersytetu Warszawskiego oraz członkiem towarzystw naukowych: Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk, Towarzystwa Naukowego

² Spuścizna archiwalna to zbiór materiałów archiwalnych wytworzonych i zgromadzonych przez osobę lub osoby fizyczne.

³ Zob. S. P. Koczorowski, *Feliks Jan Bentkowski* [w:] *Polski słownik biograficzny* (dalej: PSB), t. 1, Kraków 1935, s. 440–441; AGAD, Spuścizna Feliksa Bentkowskiego, nr zespołu 458; inwentarz oprac. Agnieszka Jarosz w 2002 r.; zespół liczy 26 j.a.

⁴ Księga nabytków AGAD, nr 1478.

w Krakowie (członek korespondent) i Towarzystwa Naukowego w Płocku (opiekun Towarzystwa). Jako twórca Gabinetu Numizmatycznego Uniwersytetu Warszawskiego opisał 832 medale⁵. Był też autorem pierwszej *Historii literatury polskiej*, wydanej w 1814 r. (w dwóch tomach wraz z uzupełnieniami biograficznymi o autorach) z inicjatywy Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych. W dziele tym podsumował wiedzę o literaturze polskiej. Dzieła sklasyfikował według gatunków literackich oraz przeanalizował i ocenił twórczość najwybitniejszych autorów. Praca ta odegrała dużą rolę, stając się przyczynkiem do dalszych poszukiwań i badań nad literaturą polską. Był też współpracownikiem czasopisma „Allgemeine Literaturzeitung” z Halle (jako recenzent najnowszych dzieł literatury polskiej), współredaktorem *Słownika Języka Polskiego* Samuela Bogumiła Lindego, redaktorem naczelnym „Pamiętnika Warszawskiego” (*Spis rzeczy zawartych w 21 tomach*), autorem podręcznika do nauki języka łacińskiego dla początkujących. W 1825 r. zaprojektował pomnik Unii Lubelskiej w Lublinie. Jako naczelnik Archiwum Głównego Królestwa, w 1840 r. opublikował spis przechowywanych w nim akt dawnych⁶. Sporządził go na podstawie rewizji archiwum przeprowadzonej w latach 1835–1836 przez Jana Wincentego Bandtkiego. Rękopis odbito jako litografię w 20 egzemplarzach. Spis zawierał m.in. wykaz ksiąg Trybunału Koronnego i zinwentaryzowane dokumenty „Archiwum Sekretnego” (Koronnego Krakowskiego). Był to drugi spis zasobu, po opublikowanych w 1824 r. w Krakowie przez Adama Pawińskiego *Wiadomościach o Archiwum Krajowym Królestwa Polskiego*. Bentkowski zmarł nieoczekiwanie na cholere panującą w Warszawie w 1858 r. Został pochowany na Cmentarzu Powązkowskim. Na spuściznę Bentkowskiego przechowywaną w AGAD składają się jego prace dotyczące historii Polski i powszechnej⁷, odrębny spis dyplomów, przywilejów Antoniego Ledóchowskiego z drzewem genealogicznym rodziny Ledóchowskich, *Spis osób zaszczyconych orderem św. Stanisława od jego ustanowienia w roku 1765 do 1794* (Warszawa 1836), a także notatki Bentkowskiego na temat gramatyki polskiej oraz jego praca *O znakach przecinkowych w piśmie, czyli znakach pisarskich* wydana w Warszawie w 1830 r.⁸ Ponadto znajdują się tu materiały związane z pracą naukowo-dydaktyczną na Uniwersytecie Warszawskim, m.in. wykłady na temat rozwoju cywilizacji europejskiej według François Guizota, podzielone na 14 lekcji⁹; programy wykładów na temat historii prawodawstwa polskiego i historii Polski; druki różnych autorów ofiarowane z dedykacją Bentkowskiemu. W spuściznie znajduje się też jego życiorys doprowadzony do 1816 r., spisany własnoręcznie w 1842 r.¹⁰

⁵ *Spis medalów polskich lub z dziejami krainy polskiej stycznych w Gabinetecie Król. Alex. Uniwersytetu w Warszawie znajdujących się, tudzież ze zbiorów i pism rozmaitych lub podań zebrany i porządkiem lat ułożony*, Warszawa 1830.

⁶ *Spis akt dawnych w Archiwum Głównem Królestwa Polskiego znajdujących się*, rkps, fotokopia i litografia są przechowywane w AGAD, Inwentarze historyczne Oddziału I, sygn. 15, 16.

⁷ *Wstęp do historii powszechnej*, Warszawa 1821; rękopisy wykładów do przygotowywanej „Historii powszechnej. Dzieje starożytne i średnie”, 1822–1830.

⁸ AGAD, Spuścizna Feliksa Bentkowskiego, sygn. 2–6, 8, 17.

⁹ Bentkowski przetłumaczył i wydał pod polskim tytułem dzieło F. P. G. Guizota, *Dzieje cywilizacji europejskiej od upadku Cesarstwa Rzymskiego zachodniego do rewolucji francuskiej* (Warszawa 1842).

¹⁰ AGAD, Spuścizna Feliksa Bentkowskiego, sygn. 15–16, 20, 21–26.

Spuścizna Aleksandra Czołowskiego (1865–1944) jest zachowana w AGAD we fragmencie zbioru archiwalnego niegdyś przez niego utworzonego¹¹. Czołowski był historykiem, archiwistą i kolekcjonerem. W 1890 r. uzyskał stopień doktora filozofii na Uniwersytecie we Lwowie. Rok później objął stanowisko archiwisty w Archiwum Miasta Lwowa, a od 1905 r. pełnił funkcję jego dyrektora. Równocześnie z podjęciem pracy archiwalnej przystąpił do organizowania Muzeum Historycznego Miasta Lwowa oraz innych ośrodków muzealnych w tym mieście (Muzeum Narodowego im. Króla Jana III we Lwowie, którego był dyrektorem czy Galerii Narodowej Lwowa). Liczne obowiązki administracyjne godził z badaniami naukowymi, stopniowo wykraczającymi poza pierwotne zainteresowania problematyką dziejów Lwowa i regionu lwowskiego¹². Pełnił także funkcje społeczne, prezesa Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, członka Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Oddziału Lwowskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego i innych. Po I wojnie światowej został członkiem delegacji polskiej w Mieszanej Komisji Specjalnej, Rewindykacyjnej i Reewakuacyjnej, od 1921 r. biorąc aktywny udział w jej pracach. W 1937 r. Czołowski ustąpił ze stanowiska dyrektora archiwum, co związane było z jego zamięlowaniami kolekcjonerskimi, rodzącymi podejrzenia o legalność pozyskiwania gromadzonych przez niego zbiorów. Funkcję dyrektora muzeów pełnił do 1939 r., przechodząc na emeryturę. Zmarł w 1944 r. Został pochowany na Cmentarzu Łyczakowskim we Lwowie. Przechowywany w AGAD zbiór archiwalny Aleksandra Czołowskiego, określane przez niego jako „Archiwum historyczne”, pozyskany został różnymi drogami, a obecności w nim niektórych dokumentów nie da się wytłumaczyć w sposób oczywisty. Duża część zbioru pochodziła z akt oddanych przez rząd austriacki na przemiał i ocalonych w 1897 r. w papierni w Fujnie pod Żółkwią, inne zaś z licznych zakupów od osób prywatnych lub antykwariuszy. Zbiór, pierwotnie znajdujący się we Lwowie, został rozparcelowany przez Czołowskiego jeszcze za życia. Jego część kolekcjoner ofiarował Zakładowi Narodowemu im. Ossolińskich we Lwowie, część natomiast sprzedał. W maju 1944 r. resztę swoich bogatych zbiorów Czołowski wyekspediował do Krakowa, skąd trafiły do Tyńca, a następnie zostały sprzedane przez spadkobierców Bibliotece Narodowej w Warszawie. W 1948 r. podjęto decyzję o podziale zbioru między AGAD i Bibliotekę Narodową w Warszawie. Biblioteka pozostawiła sobie spuściznę Czołowskiego (także księgozbiór i fotografie), do AGAD trafił natomiast zbiór historyczny: akta władz i urzędów, instytucji publicznych i varia publiczne z okresu przedrozbiorowego i porozbiorowego; akta samorządów miejskich i wiejskich i innych jednostek gospodarczo-administracyjnych; akta instytucji kościelnych i klasztornych rzymsko- i greckokatolickich, nieliczne dotyczące obrządku ormiańskiego,

¹¹ AGAD, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, zespół nr 388; zbiór i spuścizna, stanowią łącznie 692 j.a.; inwentarz oprac. Teresa Zielińska w latach 1988–1993; księga nabytków AGAD, nr 73.

¹² Publikacje: *Lwów za ruskich czasów* (Lwów 1887); *Memorjał pożaru miasta Lwowa* (Lwów 1927); *Muzea Gminy Miasta Lwowa* (Lwów 1929); *Urządzenie pałacu wilanowskiego za Jana III* (Lwów 1937); *Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miejskich do 1848 r.* [w:] *Miasto Lwów w okresie samorządu, 1870–1895* (Lwów 1896); także wydawnictwa źródłowe, związane ze Lwowem, m. in.: *Najstarsza księga miejska 1382–1389* (Lwów 1892); *Księga przychodów i rozchodów miasta 1414–1426* (Lwów 1896).

przeważnie z późniejszych terenów galicyjskich; akta rodów magnackich; akta historyków, genealogów i heraldyków; akta różnych osób i rodzin i tzw. varia. Nieliczne papiery własne kolekcjonera, przekazane do AGAD w 1949 r. (obecne sygn. 1–15) to fragmenty archiwum Aleksandra Czołowskiego z lat 1890–1941, dotyczące jego działalności jako dyrektora Muzeów i Archiwum Miasta Lwowa i jako członka Mieszanej Komisji Specjalnej i Reewakuacyjnej (1921–1923)¹³. Najwcześniejsze z nich dotyczą działalności Czołowskiego w Gronie Konserwatorów Galicji Wschodniej, którą rozpoczął już w 1890 r. Jako załączniki występują tu rzuty budynku zamku w Sanoku (przeznaczonego do konserwacji)¹⁴, memoriały Mieczysława Potockiego dotyczące stanu zabytków w Galicji z 1865 i 1874 r.¹⁵ oraz niedatowany „Projekt krajowej ustawy o ochronie zabytków sztuki i kultury”¹⁶. Materiały związane z pełnionymi przez Czołowskiego funkcjami publicznymi to: korespondencja dotycząca zakupu i wykorzystania obiektów muzealnych, rachunki, spisy obrazów, starodruków, protokoły posiedzeń w Komitecie Nagrody Naukowej miasta Lwowa im. Karola Szajnochy, sprawozdania z działalności Archiwum i Muzeów Lwowskich, akta dotyczące projektów zorganizowania we Lwowie w 1940 r. wystawy: „Lwów historyczny, współczesny i przyszły”. Działalności w Mieszanej Komisji Specjalnej i Reewakuacyjnej, powołanej do wykonywania postanowień Traktatu Ryskiego z 18 III 1921 r., dotyczą sygn. 9–11. Znajdują się tu materiały informujące o pracach Komisji Mieszanej oraz Rady Archiwalno-Zabytkowej, protokoły posiedzeń, doniesienia o rewindykacji zbiorów oraz miejsc ich przechowywania w Rosji, wycinki z polskiej prasy na temat prac Komisji, stenogramy. O wcześniejszej działalności Czołowskiego na polu ochrony i rewindykacji dóbr kultury polskiej z Rosji świadczą referaty i materiały informacyjne z 1917 r. składane Komisji Likwidacyjnej Spraw Królestwa Polskiego w Piotrogradzie oraz memoriały i okólniki działającego tam Oddziału Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Interesujące są materiały dotyczące starań kolekcjonera o odzyskanie jego księgozbioru z lat 1921–1922, pozostawionego w Piotrogradzie. Pozostałe jednostki tworzące spuściznę Czołowskiego zawierają dokumentację odnoszącą się do jego działalności w Zarządzie Okręgowym Ligi Morskiej i Rzecznej na województwo lwowskie, działalności społecznej i naukowej, m.in. udziału w pracach Towarzystwa Miłośników Przeszłości we Lwowie oraz w doraźnie powoływanych komitetach (obchodu 300. lecia urodzin Jana III Sobieskiego czy budowy pomnika Tadeusza Kościuszki we Lwowie)¹⁷. Zachowała się obfita dokumentacja związana z gromadzeniem materiałów źródłowych i przygotowaniem ich do publikacji; jest tu także pismo z 1941 r. od kierownika wydziału propagandy i agitacji KC Komunistycznej Partii Ukrainy w odpowiedzi na informację uzyskaną od Czołowskiego o znalezieniu materiałów dotyczących pobytu Lenina we Lwowie w 1913 r.¹⁸ Niezwykle interesujące są wizerunki Zamku Sobieskich w Olesku: grafiki, projekty

¹³ Zob. T. Zielińska, *Zbiór archiwalny Aleksandra Czołowskiego w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, „Archeion”, t. 89, 1991, s. 37–60.

¹⁴ AGAD, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 1, s. 214–216.

¹⁵ Tamże, s. 1–118.

¹⁶ Tamże, s. 278–290.

¹⁷ Tamże, sygn. 13, s. 28–45.

¹⁸ Tamże, sygn. 14, s. 48–49.

do rekonstrukcji fasady, rzuty architektoniczne poszczególnych kondygnacji¹⁹, a także fotografie odzwierciedlające wnętrza Zamku w Podhorcach²⁰ oraz poświęcony temu zabytkowi artykuł Czołowskiego „Zamek w Podhorcach”, opublikowany w piśmie „Sztuka Polska”, a także broszura „Pałac Podhorecki w roku 1717”, wydana w 1914 r. według inwentarza zamkowego z 1717 r.²¹

Papiery Mariana Morelowskiego (1884–1963) historyka sztuki, filologa, romanisty, pedagoga, zebrane w 13 tomach, zostały zakupione od niego przez AGAD w 1947 r.²² Morelowski był absolwentem uniwersytetów w Krakowie i Wiedniu (gdzie był uczniem prof. Maxa Dworaka), a kilka lat później obronił rozprawę doktorską, oraz paryskiej Sorbony i École des hautes études. Założył Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Polskimi w Rosji. Jako ekspert do spraw rewindykacji zabytków muzealnych (1921 r.), doprowadził do odzyskania wawelskich arrasów. Był kustoszem Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu (1926–1929). W 1930 r. przeprowadził się do Wilna, gdzie 4 lata później został profesorem nadzwyczajnym historii sztuki i wykładowcą tego przedmiotu na Uniwersytecie Wileńskim. Po II wojnie światowej wykładał na KUL w Lublinie, podjął także wykłady na Uniwersytecie we Wrocławiu o sztuce średniowiecznej Dolnego Śląska. Był uczestnikiem międzynarodowych kongresów historii sztuki (Sztokholm 1933 r., Londyn 1939 r., Liège 1955 r., Paryż 1958 r. i 1960 r.). Zmarł we Wrocławiu, pochowany został na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie²³. Spuścizna Morelowskiego zawiera fragment prac Delegacji Polskiej w Komisji Specjalnej do spraw Rewindykacji Polskiego Mienia Kulturalnego z Rosji Radzieckiej w 1921 r. (Morelowski uczestniczył w pracach rewindykacyjnych jako ekspert do spraw muzealnych)²⁴. Składają się na nią memoriały (referaty) uzasadniające polskie żądania dotyczące poszczególnych obiektów muzealnych kierowane wobec strony rosyjskiej. Załącznikami do referatów są opisy obiektów, wypisy z katalogów, wypisy źródłowe, spisy zdawczo-odbiorcze. Referaty w większości zostały opracowane przez Morelowskiego. Osobną grupę stanowią materiały dotyczące złożenia serca marszałka Piłsudskiego w Wilnie w 1936 r. Morelowski jako profesor Uniwersytetu Wileńskiego był jednym z organizatorów uroczystości pogrzebowych. Referaty przedstawiają informacje o: zbiorach muzealnych skonfiskowanym w 1831 r. Warszawskiego Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk (tu wykaz wywiezionych obiektów)²⁵, zbiorach Gabinetu Numizmatycznego Uniwersytetu Warszawskiego wywiezionego do Petersburga w 1832 r.²⁶, Mennicy Warszawskiej (monety, medale, stemple, matryce, narzędzia mennicze), zamkniętej w 1868 r., a wywiezionej rok później²⁷; wyposażeniu Pałacu Brühlowskiego, sporządzonym na podstawie ksiąg grodzkich

¹⁹ Tamże, s. 162–194.

²⁰ Tamże, s. 281–292.

²¹ Tamże, s. 210–226.

²² AGAD, Papiery Mariana Morelowskiego, zespół nr 393; 34 j.a.; inwentarz oprac. Maria de Rosset w 1971 r.; Księga nabytków AGAD, nr 45.

²³ Zob. M. Zlat, *Marian Morelowski (1884–1963)* [w:] PSB, t. 21, s. 767–768; Archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego, akta osobowe, bez sygnatury.

²⁴ M. Morelowski, *Muzealne rewindykacje Delegacji Polskiej w Moskwie*, „Przegląd Współczesny”, nr 48, 1926, s. 131–43.

²⁵ AGAD, Papiery Mariana Morelowskiego, sygn. 6.

²⁶ Tamże, sygn. 7.

²⁷ Tamże, sygn. 8.

warszawskich przechowywanych w AGAD²⁸; kolekcji rycin Biblioteki Załuskich włączonych do Gabinetu Graficznego Rosyjskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu²⁹; majątku Uniwersytetu Wileńskiego wywiezionego po jego zamknięciu w 1832 r. do Charkowa i Kijowa³⁰; zbiorach Muzeum Eparchialnego w Chełmie, ewakuowanego w latach 1914–1915 do Mohylewa, a następnie do Moskwy³¹; pamiątkach z czasów Tadeusza Kościuszki przechowywanych w Muzeum w Wilnie, a wywiezionych do Muzeum Rumiancewa i Ermitażu, z których większość to falsyfikaty³²; militariach wywiezionych z Polski, a przechowywanych na Kremlu i w Muzeum Artylerii w Petersburgu³³; spuściznie artystycznej Stanisława Augusta Poniatowskiego, wywiezionej z Warszawy i Kozienic³⁴; zabytkach ruchomych pałacu Branickich w Białymstoku wywiezionych do Wilna, a następnie do Moskwy, Tuły i Kaługi³⁵; zbiorach sztuki Branickich wywiezionych do Homla, później do Moskwy³⁶; zbiorach muzealnych i bibliotecznych ks. Czartoryskich z Puław, skonfiskowanych i wywiezionych w latach 1794, 1831, 1869³⁷; chorągwiach i innych przedmiotach należących do ks. Czartoryskich wywiezionych z Włostowic do Petersburga przez Iwana Paskiewicza w 1848 r.³⁸; galerii obrazów i biblioteczce Narcyza Olizara z Rafałówki, skonfiskowanych w 1832 r. i wywiezionych do Ermitażu i Kijowa³⁹; kolekcji rzeźb antycznych gen. Ludwika Paca skonfiskowanych w 1831 r. i wywiezionych do Ermitażu w 1912 r. (wcześniej przechowywanych na strychu w Łazienkach)⁴⁰; skarbcu z Nieświeża Radziwiłłów (zrabowano 1400 obiektów, z których tylko połowę oddano)⁴¹; zbiorach artystycznych, głównie militariach Wacława Rzewuskiego⁴²; zbiorach Sapiehów z Dereczyna (obrazy, gobeliny, srebra, mozaiki antyczne, militaria)⁴³; zbiorach muzealnych skonfiskowanych uczestnikom powstania listopadowego⁴⁴; odzyskaniu Szczerbca i arrasów wawelskich⁴⁵; uroczystościach pogrzebowych Józefa Piłsudskiego w Wilnie (fotografie z 1936 r. i projekt ramowy obchodów pogrzebowych)⁴⁶.

Zbiór Michała Marcza (1886–1945) został utworzony przez Michała Marcza-Oborskiego, historyka, etnografa, pedagoga, bibliotekarza i archiwistę⁴⁷.

---

²⁸ Tamże, sygn. 9.

²⁹ Tamże, sygn. 10.

³⁰ Tamże, sygn. 11.

³¹ Tamże, sygn. 12.

³² Tamże, sygn. 13.

³³ Tamże, sygn. 14.

³⁴ Tamże, sygn. 15.

³⁵ Tamże, sygn. 16.

³⁶ Tamże, sygn. 17.

³⁷ Tamże, sygn. 19.

³⁸ Tamże, sygn. 20.

³⁹ Tamże, sygn. 21.

⁴⁰ Tamże, sygn. 22.

⁴¹ Tamże, sygn. 23.

⁴² Tamże, sygn. 25.

⁴³ Tamże, sygn. 26.

⁴⁴ Tamże, sygn. 27.

⁴⁵ Tamże, sygn. 1, 22, 24.

⁴⁶ Tamże, sygn. 34.

⁴⁷ AGAD, Zbiór Michała Marcza, zespół nr 389; 13 j.a.; inwentarz oprac. Jolanta Grala w 1987 r.

Marczak, urodzony we wsi Grywałd w powiecie nowotarskim, był silnie związany z miejscem pochodzenia; już jako gimnazjalista zaangażował się w organizację w Grywałdzie biblioteki Towarzystwa Oświaty Ludowej z Krakowa, a w 1907 r. został jej kierownikiem. Studiował historię i geografę na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, podejmując jednocześnie prace zarobkową przy opracowywaniu księgozbioru Czytelni Akademickiej, Biblioteki Czartoryskich i Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. W 1913 r. objął stanowisko bibliotekarza i archiwisty u hr. Tarnowskich w Dzikowie, do 1930 r. inwentaryzując zgromadzony tam księgozbiór, liczący około 30 tys. tomów. W grudniu 1927 r. część zbiorów spłonęła w pożarze zamku dzikowskiego, jednak dzięki akcji ratunkowej kierowanej przez Marczała ocalał znaczny procent starodruków i nowych książek oraz wszystkie rękopisy. W 1929 r. Marczak uzyskał na Uniwersytecie Jagiellońskim tytuł doktora filozofii, na podstawie rozprawy *Powiat tarnobrzecki pod rządami austriackimi*. W 1930 r. Marczak zamieszkał wraz z rodziną w Brześciu nad Bugiem, gdzie pełnił różne funkcje w tutejszych placówkach oświatowych. Był wizytatorem poleskich szkół. W 1934 r. został przeniesiony do Warszawy, na stanowisko radcy ministerialnego, kierownika Pracowni Oświaty dla Dorosłych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Nie stracił kontaktu ze zbiorami dzikowskimi; wiosną 1939 r., wspólnie z dziedzicem Dzikowa, Arturem Tarnowskim, opracował plan ich zabezpieczenia na wypadek wojny. Do lipca 1944 r. Marczak pozostał w Warszawie, uczestnicząc w tajnym nauczaniu. Przed wybuchem powstania wyjechał do Dzikowa, aby zająć się ukrytymi zbiorami Tarnowskich. Po upaństwowieniu Dzikowa pod koniec 1944 r. Marczak został mianowany kustoszem zbiorów, starając się nie dopuścić do ich rozproszenia. Zmarł nagle 18 XI 1945 r. Został pochowany na cmentarzu w Tarnobrzegu. Michał Marczak opublikował szereg opracowań w pismach ogólnokrajowych i regionalnych, m.in. w „Archeionie”, „Przewodniku Bibliograficznym”, „Pamiętniku Świętokrzyskim” i „Gazecie Podhalańskiej”, wydawanych także jako samodzielne pozycje⁴⁸. Aktywnie włączył się w działalność Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, jako członek zarządu, prowadząc jego bibliotekę oraz uczestnicząc w redagowaniu „Słownika Geograficznego”⁴⁹. Kolekcjonerska pasja Michała Marczała zaowocowała powstaniem zbioru o bardzo różnorodnej zawartości, którego znaczna część, wraz z bogatym księgozbiorem, spłonęła w jego warszawskim mieszkaniu podczas powstania warszawskiego. Pozostała część spuścizny została zakupiona przez AGAD w grudniu 1951 r. od żony, Marii Marczak⁵⁰. W kolejnych latach do zespołu włączono diariusz podróży rodziny Marczaków po Kresach Wschodnich, znajdujący się dotąd w Archiwum Potulickich z Obór oraz tom wypisów z kolekcji Marczała znaleziony w Archiwum Branickich z Suchej. Mimo że zbiór stanowi jedynie fragment dawnej bogatej

⁴⁸ *Biblioteka Tarnowskich w Dzikowie* (Kraków 1921), *Drukarnie i druki tarnobrzeckie 1900–1924* (Lwów 1925), *Hetman Jan Tarnowski* (Tarnobrzeg 1926), *Obecny powiat tarnobrzecki w świetle metryk parafialnych z XVII i XVIII wieku* (Tarnobrzeg 1928).

⁴⁹ Zob. A. Zyga, *Marczak-Oborski Michał* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1: 1918–1984, Warszawa–Łódź 1988, s. 138–139.

⁵⁰ *Księga Nabytków AGAD*, nr 142.

kolekcji, imponuje swą różnorodnością i rozpiętością chronologiczną⁵¹. Większość jednostek aktowych stanowią oprawne tomy; dwie mają formę akt luźnych. Najcenniejsze materiały w zbiorze to zebrane przez Marczaaka oryginalne dokumenty publiczne i prywatne z okresu od XVI do XX w., w tym listy i dokumenty królów oraz królowych polskich: Zygmunta III Wazy, Władysława IV, Ludwika Marii, Jana Kazimierza, Marii Kazimiery, Augusta II Mocnego, a także autografy: Juliana Ursyna Niemcewicza, Adama Naruszewicza, Kajetana Koźmiana, Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza, Tadeusza Kościuszki, Juliana Fałata i innych⁵². Duża część zbioru Marczaaka jest wynikiem jego działalności popularyzatorskiej i dokumentacyjnej oraz badań folklorystyczno-etnograficznych i historycznych dotyczących miejsca urodzenia oraz okolic, w których mieszkał lub przebywał. Są to liczne wypisy ze źródeł i opracowań, notatki, wycinki z gazet, zbiór 131 pieczętek tuszowych gmin i parafii powiatu tarnobrzeskiego z lat 1787–1917⁵³, a także kopie maszynopisowe dokumentów znajdujących się w zbiorze, z adnotacjami o ich ofiarodawcach. Znaczna część materiałów związana jest z jego zainteresowaniami etnograficznymi; są to dokumenty i notatki do dziejów jego rodzinnej wsi Grywałd⁵⁴, bogaty zbiór 197 pocztówek, ilustracji i fotografii z terenu Podhala⁵⁵ oraz dziennik podróży odbytej z żoną, pt. „Wycieczka po kresach wschodnich i północno-wschodnich Polski w 1928 r.” wraz ze 120 pocztówkami i szczegółowym wyliczeniem kosztów całej podróży⁵⁶.

Papiery Stefana Rygla (1887–1945)⁵⁷, filologa, bibliofila i bibliotekarza, stanowią fragment jego spuścizny. Tytuł doktora filologii otrzymał on w 1913 r., po ukończeniu filologii słowiańskiej i niemieckiej na Uniwersytecie Berlińskim, na podstawie rozprawy „Puteanus und die Polen”, napisanej pod kierunkiem Aleksandra Brücknera. Podczas studiów pracował jako wolontariusz w dziale słowiańskim Królewskiej Biblioteki w Berlinie. W latach 1914–1921 uczył historii, języka polskiego i niemieckiego w warszawskich prywatnych szkołach średnich, pracował w redakcji Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej. Był pracownikiem Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, a od 1917 r. należał do Związku Bibliotekarzy Polskich. Publikował liczne artykuły z dziedziny bibliotekoznawstwa, bibliofilstwa i bibliografii w periodykach: „Książka”, „Gazeta Polska”, „Naród”, „Nowa Gazeta”, „Polska Macierz Szkolna”, „Przegląd Muzealny”, „Przegląd Narodowy” i „Rzeczpospolita”. W latach 1921–1924 Rygiel pełnił funkcję zastępcy kierownika Wydziału Bibliotek, Archiwów Historycznych i Pomocy Naukowych Komisji Specjalnej do spraw Rewindykacji Polskiego Mienia Kulturalnego z Rosji Radzieckiej w Moskwie i Piotrogradzie. Komisję powołano w 1921 r. do realizacji postanowień traktatu ryskiego dotyczących rewindykacji polskiego mienia kulturalnego z Rosji. W związku z tym ogłosił szereg publikacji

---

⁵¹ J. Grala, *Kolekcja Michała Marczaaka w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 4, 1994, s. 223–232.

⁵² AGAD, Zbiór Michała Marczaaka, indeks osobowy do inwentarza.

⁵³ Tamże, sygn. 9, s. 90–107.

⁵⁴ Tamże, indeks geograficzny do inwentarza.

⁵⁵ Tamże, sygn. 12, s. 154–215.

⁵⁶ Tamże, sygn. 13.

⁵⁷ Zob. S. Konarski, *Rygiel Stefan Henryk* [w:] PSB, t. 33, s. 461–462.

dotyczących tej problematyki⁵⁸. W 1924 r. w „Tygodniku Ilustrowanym” opublikował wspomnienia o tej pracy *Rok w piotrogrodzkiej Bibliotece Publicznej*. W latach 1924–1936 Rygiel był dyrektorem Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie (do 1930 r.), Biblioteki Państwowej im. Wróblewskich w Wilnie (do 1932 r.), a od 1929 do 1936 r. także Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego. Bibliotekami wileńskimi kierował dojeżdżając do Wilna. W tym czasie Rygiel należał do wielu towarzystw naukowych i społecznych; opublikował także znaczną liczbę artykułów i prac dotyczących bibliotekarstwa⁵⁹. W 1934 r. powstała *Bibliografia bieżąca polskich spraw morskich, rzecznych, emigracyjnych i kolonialnych*. W okresie okupacji niemieckiej w mieszkaniu Rygla odbywały się cotygodniowe spotkania bibliofilów, historyków, heraldyków. Po wybuchu powstania warszawskiego Rygiel działał w samorządzie obywatelskim Ochoty, redagując gazetkę przeznaczoną dla pobliskich mieszkańców. W połowie sierpnia 1944 r. został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Bergen-Belsen, gdzie zmarł w lutym 1945 r. Symboliczny grób Stefana Rygla znajduje się na Cmentarzu Ewangelicko-Augsburskim w Warszawie. AGAD nabyło spuściznę Stefana Rygla od jego rodziny w 1947 i 1973 r. W 1973 r. AGAD przejęło także kolejną część papierów Rygla z ówczesnego Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Warszawie⁶⁰. Po uporządkowaniu wszystkie archiwalia połączono, tworząc wspomniany zbiór. Spuściznę tworzą: papiery osobiste Stefana Rygla, papiery osobiste jego rodziny, akta dotyczące działalności Rygla w pracach Komisji Specjalnej do spraw rewindykacji oraz materiały typu kolekcjonerskiego. W pierwszej grupie umieszczono legitymacje, pisma urzędowe, zaproszenia, zaświadczenia, nekrologi, karty wizytowe, rachunki, fotografie⁶¹, korespondencję Rygla, zbiór artykułów prasowych jemu poświęconych oraz notatek bibliograficznych sporządzonych przez Rygla. Podobnie, choć znacznie skromniej, przedstawia się zawartość akt osobistych rodziny Rygla. Papiery tworzące trzecią grupę dotyczą działalności Rygla w pracach rewindykacyjnych Komisji Specjalnej. Odnoszą się do spraw związanych z odzyskaniem rękopisów, starodruków, księgozbiorów i zbiorów Gabinetu Rycin, stanowiących przed konfiskatą mienie Biblioteki Publicznej w Warszawie⁶², Biblioteki Żałuskich, Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Uniwersytetu Warszawskiego i innych. Są to notatki, kopie protokołów, memoriałów, sprawozdania z prac Komisji, części dawnych inwentarzy, wypisy z katalogów, spisy zdawczo-odbiorcze, materiały archiwalne Warszawskiej Biblioteki Publicznej⁶³. Jest tu ponadto korespondencja z członkami Komisji, dotycząca rewindykacji zbiorów bibliotecznych, druki, broszury i artykuły członków Komisji (opublikowane w okresie

⁵⁸ *Rewindykacja gabinetu rycin b. Biblioteki Publicznej w Warszawie* (Warszawa 1922, cz. 1–2), *Rewindykacja zbiorów polskich Petersburskiej Biblioteki Publicznej przez Delegację Polską w Mieszanej Komisji Specjalnej w Moskwie* (Warszawa 1923), *Sprawa zwrotu mienia kulturalnego Wileńskiego z Rosji* (Wilno 1924).

⁵⁹ Były zamieszczane w periodykach: „Wiadomości Literackie”, „Tygodnik Ilustrowany”, „Ziemia” i innych.

⁶⁰ AGAD, Papiery Stefana Rygla, zespół nr 394; 90 j.a.; inwentarz oprac. Janina Milewska w 1975 r.; Księga nabytków AGAD, poz. 43, 793, 891.

⁶¹ Księga nabytków AGAD, nr 793; AGAD, Papiery Stefana Rygla, sygn. 5–6.

⁶² AGAD, Papiery Stefana Rygla, sygn. 23–25.

⁶³ Tamże, sygn. 30.

międzywojennym)⁶⁴. W grupie materiałów typu kolekcjonerskiego znajdują się ekslibrisy, druki ulotne, niezidentyfikowane fotografie, artykuły prasowe (także wycinki z gazet okupacyjnych), zbiór korespondencji, karty wizytowe, broszurki i druki ulotne.

Omawiając spuścizny znajdujące się w AGAD należy wspomnieć o fragmencie kolekcji Józefa Jodkowskiego (1890–1950)⁶⁵, historyka, muzealnika, archeologa, założyciela i pierwszego dyrektora Muzeum Miejskiego w Grodnie. Jodkowski, urodzony w Grodnie, studiował w Szkole Sztuk Pięknych, a następnie w Instytucie Archeologicznym w Moskwie. Studia ukończył w 1913 r. Pracował w Instytucie Archeologicznym jako laborant, a następnie w Muzeum Rumiancowskim, gdzie zajmował się inwentaryzacją zabytków wywiezionych z Polski. Wyniki inwentaryzacji opublikował w trzech pracach⁶⁶. Jodkowski objął także stanowisko rządowego konserwatora zabytków na gubernie: wileńską, grodzieńską i mińską. W 1922 r. został konserwatorem wojewódzkim w Białymstoku, ale wkrótce przeniósł się do Grodna, gdzie zajął się organizowaniem Muzeum Miejskiego, którym kierował do 1936 r. Ogłosił szereg publikacji z różnych okresów dziejów Grodna oraz poświęconych zabytkom tego województwa. W 1936 r. zamieszkał w Warszawie, gdzie w Państwowych Zbiorach Sztuki na Zamku Królewskim zajął się badaniem zbiorów numizmatycznych. W czasie okupacji Jodkowski stracił pracę. Utrzymywał się ze skromnego zasiłku przyznawanego byłym pracownikom naukowym. Przez krótki okres pracował jako ekspert w wycenie numizmatów, a potem został kierownikiem działu antyków w firmie „Współczesne wnętrze”. Po upadku powstania warszawskiego Jodkowski, wraz z rodziną, znalazł się w obozie w Pruszkowie, skąd schorowany udał się do Krakowa, a następnie do Łodzi. Tam otrzymał propozycję przeniesienia się do Warszawy i podjęcia pracy w Muzeum Narodowym. W maju 1945 r. przystąpił do odbudowy kolekcji numizmatycznej Muzeum Narodowego. Rok później uczestniczył w reaktywacji Warszawskiego Towarzystwa Numizmatycznego. Jodkowski zmarł w 1950 r. Został pochowany na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie⁶⁷. Zbiór, którego fragment znajduje się w AGAD, powstał w okresie pobytu Jodkowskiego w Grodnie, skąd w 1936 r. przewieziono go do Warszawy. Wśród zachowanych materiałów prawie nie ma papierów własnych Jodkowskiego. Wiadomo, że znaczna część jego rękopiśmiennego dorobku spłonęła w 1944 r., podobnie jak zgromadzone przez niego archiwalia. Pozostała część zbioru została nabyta przez AGAD w 2002 r.⁶⁸ Przeważają w nim materiały związane z historią Grodna, ekonomii grodzieńskiej oraz zachodnich powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Podlasia. Do szczególnie interesujących zaliczają się: rejestr podymnego miasta Grodna z 1775 r., rejestr kontrybucji zapłaconej wojskom

⁶⁴ Tamże, sygn. 18–50.

⁶⁵ AGAD, Zbiór Józefa Jodkowskiego, zespół nr 459, 20 j.a.; inwentarz oprac. Jarosław Zawadzki w 2003 r.

⁶⁶ *Armata polskie w Muzeum Artyleryjskim w Petersburgu* [w:] *Pamiętki polskie na obczyźnie*, z. 5, Wilno 1908; *Pieczęcie wileńskie w Muzeum Rumiancowskim w Moskwie* [w:] „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, t. 3, 1909, Wilno 1910, s. 109–113; *Pieczęcie polskie w Muzeum Rumiancowskim*, Kraków 1910.

⁶⁷ Zob. S. Hoppe, *Jodkowski Józef* [w:] PSB, t. 11, s. 258–259.

⁶⁸ Księga nabytków AGAD, nr 1564.

rosyjskim przez Grodno w 1794 r.⁶⁹, czy odpis opisu Zamku Starego w Grodnie z inwentarza z lat 1729–1730⁷⁰. Nieliczne jednostki aktowe zawierają materiały związane z działalnością i zainteresowaniami Jodkowskiego. Są to materiały ilustracyjne do jego prac (wizerunek pieczęci, zdjęcia), fotografie zbiorowe przedstawiające grupy osób (być może współpracowników Jodkowskiego), także przy pracach wykopaliskowych, fragment zbioru grafik z odciskami pieczęci wielkich ksiąząt moskiewskich i carów rosyjskich oraz drukowana broszura omawiająca materiały do dziejów cerkwi św. Borysa i Gleba (Kołożskiej) w Grodnie⁷¹.

Spuścizny osobiste archiwistów-pracowników AGAD wchodziły w skład zbioru Nabytków Oddziału III. Następnie większość z nich wyodrębniono, tworząc odrębne zespoły (zbiory). Materiały zawarte w spuściznach: Adama Stebelskiego, Antoniego Rybarskiego, Józefa Płochy, Hermana Rappaporta, Antoniego Walawendera, Jadwigi Jankowskiej, Franciszki Ramotowskiej, Teresy Zielińskiej i Marii Józefowiczówny są wyłączone z udostępniania, aż do upływu 30 lat od śmierci każdego z ich twórców. Wymagają one także szczegółowego opracowania, dlatego też zawartość poszczególnych zbiorów można jedynie zasygnalizować.

Spuścizna Adama Stebelskiego (1894–1969)⁷², archiwisty, historyka, wydawcy źródeł, dyrektora AGAD, liczy 141 j.a.⁷³ Adam Stebelski, absolwent Wydziału Prawa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego tytuł doktora uzyskał w 1949 r. na podstawie rozprawy „Przeszłość administracyjna ziem woj. łódzkiego”⁷⁴. W 1954 r. został profesorem nadzwyczajnym. Pracę w AGAD rozpoczął w 1923 r., najpierw na stanowisku asystenta, a po 15 latach pracy został kustoszem. Wiosną 1939 r. został dyrektorem AGAD, jednak już jesienią — w warunkach okupacyjnych — na polecenie władz niemieckich musiał opuścić to stanowisko. Następnie, wspólnie z dyrektorem Antonim Rybarskim, prowadził kontrolę wywożonych przez Niemców archiwaliów i organizował obronę przeciwpożarową archiwum w trakcie powstania warszawskiego. Funkcję dyrektora objął ponownie w styczniu 1945 r. Opracowywał liczne pomoce archiwalne do zespołów akt pruskich, wojskowych, nuncjatury; współpracował z Józefem Siemieńskim przy tworzeniu inwentarza idealnego działów Archiwum Koronnego. W 1947 r. i 1949 r. jako członek Polskiej Misji Wojskowej w stopniu majora uczestniczył w misjach rewindykacyjnych polskich archiwaliów w Niemczech. Prowadził także aktywną działalność dydaktyczną: wykładał archiwoznawstwo i historię ustroju na uniwersytetach w Warszawie i Łodzi, gdzie ogłosił memoriał o potrzebie kształcenia archiwistów w programie uniwersyteckim. Stebelski był autorem licznych artykułów odnoszących się do teorii i metodyki archiwalnej⁷⁵ oraz opracowań doty-

⁶⁹ AGAD, Zbiór Józefa Jodkowskiego, sygn. 3.

⁷⁰ Tamże, sygn. 4.

⁷¹ Tamże, sygn. 17–20.

⁷² Zob. A. Tomczak, *Stebelski Adam* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, s. 204–207; M. Osiecka, *Stebelski Adam* [w:] PSB, t. 43, s. 32–36.

⁷³ Informacja na podstawie spisu akt sporządzonego w AGAD przez Edytę Babańczyk.

⁷⁴ Maszynopis pracy, mającej być podstawą uzyskania doktoratu: „O władzy wielkoksiążęcej na Litwie do Unii Lubelskiej”, przygotowanej pod kierunkiem Józefa Siemieńskiego, spłonął w czasie powstania warszawskiego.

⁷⁵ M.in. *Porządkowanie akt*, „Archeion”, t. 19–20, 1951, s. 105–138; *Rękopis archiwalny i biblioteczny*, tamże, s. 230–240.

czących strat archiwów polskich w czasie wojny, redagując także tom I *Strat archiwów i bibliotek warszawskich* (1957 r.), poświęcony zasobowi AGAD. W 1953 r. odszedł z AGAD i został kierownikiem Zakładu Archiwoznawstwa w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk, gdzie zainicjował i organizował badania nad kancelariami urzędów funkcjonujących w XIX w. na ziemiach polskich. Po likwidacji Zakładu Archiwoznawstwa w 1959 r. Stebelski został kierownikiem Pracowni Edytorskiej Źródeł Nowożytnych PAN (zredagował 6 tomów lustracji dóbr królewskich). Był także aktywnym działaczem społecznym; już przed I wojną światową działał m. in. w konspiracyjnej organizacji polskiej młodzieży akademickiej „Zet”, działającej w trzech zaborach, organizował skauting w Łodzi, działał też w Straży Kresowej. Po 1945 r. działał w środowisku archiwistów polskich oraz licznych towarzystwach naukowych (Związek Bibliotekarzy i Archiwistów, Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie, Polskie Towarzystwo Historyczne), gdzie pełnił wysokie funkcje; był także członkiem Rady Archiwalnej oraz przewodniczył (1958–1968) Centralnej Komisji Metodycznej w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Uehonorowany wieloma odznaczeniami, w tym Złotym Krzyżem Zasługi, Krzyżem Walecznych i Krzyżem Niepodległości. W 1964 r. przeszedł na emeryturę. Zmarł 6 VII 1969 w Warszawie, został pochowany w Łodzi. Spuścizna Adama Stebelskiego została przekazana do AGAD w dwóch partiach w latach 1976–1977 przez jego żonę Halinę z zastrzeżeniem, że jedna z paczek będzie mogła być otwarta dopiero 50 lat po śmierci męża⁷⁶. Akta nadal czekają na szczegółowe rozpoznanie. Sporządzono jedynie roboczy spis przekazanych dokumentów, związanych z pracą zawodową i społeczną Stebelskiego. W spuściznie są materiały do przygotowywanej monografii Warszawy, streszczenia, omówienia, korespondencja z autorami rozdziałów redakcji *Warszawskiego Tygodnika Ilustrowanego „Stolica”* z 1955 r., teksty rozdziałów napisanych przez Stebelskiego; rękopisy publikowanych artykułów (*Archiwa warszawskie po wojnie; Czego archiwa warszawskie żądają od Niemiec i Austrii; Uwagi dotyczące archiwaliów wschodniopruskich zgromadzonych w Goslar, Rękopis biblioteczny i archiwalny, Porządkowanie akt dawnych*), materiały dotyczące rewindykacji z Niemiec, problemów Polonii zagranicznej oraz związane z wydawaniem lustracji, pracami w Centralnej Komisji Metodycznej, IH PAN, Związku Bibliotekarzy i Archiwistów Polskich oraz PTH (statuty, protokoły, sprawozdania, referaty, projekty instrukcji wydawniczych, itp.), współpracą z NDAP, udziałem w kongresach nauki i archiwów (Kongres Archiwów we Florencji w 1956 r.). Są tu także odpisy z tekstów źródłowych, wykazy publikacji, projekty ustawy archiwalnej, korespondencja, ankiety osobowe, fotografie (m. in. przedstawiające Stebelskiego, jego rodzinę, budynek AGAD; zdjęcia Warszawy z 1939 r.), nekrologi, zaproszenia, materiały dotyczące rodziny Stebelskiego, odpisy aktów metrykalnych, życiorysy, papiery związane z pobytem u brata w Meksyku oraz maszynopisowy spis zarządu głównego dóbr i interesów domu hr. Krasińskich. Ciekawostką jest referat okolicznościowy o historii Nałęczowa, wygłoszony w świetlicy sanatorium podczas kuracji oraz referat przedstawiający sylwetkę Lenina wygłoszony przez Stebelskiego w okresie stalinizmu⁷⁷.

⁷⁶ Księga nabytków AGAD nr 1002–1007/1977.

⁷⁷ Oprócz omówionej spuścizny akta personalne Stebelskiego przechowywane są także w Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego (sygn. 2665) i Archiwum AGAD (teczka 39/110).

Antoni Rybarski (1886–1962), historyk, archiwista, edytor źródeł, pełnił obowiązki dyrektora AGAD w okresie okupacji niemieckiej. Był synem Feliksa, filologa klasycznego⁷⁸, nauczyciela w męskim gimnazjum w Kielcach. Antoni Rybarski po ukończeniu studiów na Uniwersytecie Jagiellońskim, rozpoczął pracę jako asystent Marceliego Handelsmana w Gabinetcie Nauk Historycznych przy Towarzystwie Naukowym Warszawskim⁷⁹. Tu specjalizował się w zagadnieniach prawno-ustrojowych i toponomastyce, zajmując się problemami przezwisk kognacyjnych i topograficznych. W 1913 r. na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego obronił pracę doktorską „Pochodzenie i początek rodu Odrowążów”⁸⁰. W 1918 r. podjął pracę w Wydziale Archiwów przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, wiążąc się na dalsze lata pracy z archiwami i ich losem. Współpracował z Józefem Paczkowskim, Stanisławem Ptaszycim i Witoldem Suchodolskim. Był rzeczoznawcą w sprawach heraldycznych. W okresie międzywojennym opiniował projekty herbów miast. Po traktacie ryskim, jako członek Komisji Mieszanej polsko-radzieckiej do spraw rewindykacji, wielokrotnie uczestniczył w misjach do Moskwy związanych z przejmowaniem archiwaliów wywiezionych do Rosji. W czasie oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. czuwał nad gmachami Wydziału Archiwów oraz AGAD (ul. Długa 13 i 24). Niemieckie okupacyjne władze archiwalne „Archivamt Warschau” mianowały go „pełniącym obowiązki dyrektora” AGAD w miejsce Adama Stebelskiego, z którym nadal ściśle współpracował. Na stanowisku tym pozostał do powstania warszawskiego. Wraz z personelem AGAD czynił wysiłki o spowolnienie prac przygotowujących do wywiezienia archiwalia uznane przez władze okupacyjne za „niemieckie”. Po wojnie zatrudnił się w Wydziale Archiwów Państwowych, a od 1949 r. ponownie w AGAD, gdzie opracowywał zasób staropolski (*Libri Legationum* z lat 1502–1761) oraz, razem z Józefem Płochą i Ireną Sułkowską, sumaryzował księgi Metryki Koronnej z czasów Zygmunta Augusta⁸¹. W dorobku naukowym Rybarskiego znajdują się też edycje źródeł⁸² oraz opracowania historyczne⁸³. Jego księgozbiór (dzieła historyczne i archiwalne) został uwzględniony w *Zbiorach polskich* Edwarda Chwalewika⁸⁴. Antoni Rybarski zmarł w Warszawie

⁷⁸ W spuściźnie A. Rybarskiego w AGAD znajduje się dyplom Akademii Historii Literatury Polskiej i Słowiańskiej im. Adama Mickiewicza w Bolonii dla Feliksa Rybarskiego z 31 V 1881 r.

⁷⁹ Zob. M. Chojnacki, *Antoni Rybarski*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 71, 1964, z. 3, s. 879–880; W. Suchodolski, *Antoni Rybarski (1886–1962)*, „Archeion”, t. 39, 1963, s. 311–313; M. Wąsowicz, *Rybarski Antoni* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, s. 190–191; AGAD, Archiwum zakładowe, nr 39/185; AAN, akta personalne Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, nr 5495.

⁸⁰ Oryginał patentu z pieczęcią Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz jego kopia znajdują się w przechowywanej w AGAD spuściźnie.

⁸¹ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach*, t. 1, *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, wyd. 2, red. J. Karwasińska, Warszawa 1975, s. 32–33; *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. 5, cz. 2, wyd. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, Warszawa 1961.

⁸² *Księga Zakroczymska* w serii wydawniczej *Najstarsze księgi sądowe mazowieckie*, cz. 1, Warszawa 1920; *Księga Henrykowska* w serii wydawnictw historycznych „Ignis”, Warszawa 1925. W spuściźnie Rybarskiego są też umowy z wydawnictwem na wydanie książki.

⁸³ *Skarb i pieniądź za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana Sobieskiego*, Warszawa 1939; *Zarys historyczny szkół kieleckich*, Warszawa 1925.

⁸⁴ E. Chwalewik, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w Ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2 (N–Ż), Warszawa-Kraków 1927.

w 1962 r. i został pochowany na Powązkach. Spuścizna Rybarskiego przechowywana w AGAD (licząca 24 pudła i jedną teczkę skórzaną), przekazana w latach 60. XX w. przez córkę Izabelę Rybarską⁸⁵, zawiera życiorys napisany własnoręcznie w 1925 r., dokumenty szkolne jego żony Zofii z domu Ligowskiej, dokumentację związaną z pracą archiwalną i naukową w okresie międzywojennym i po 1945 r., informacje o misjach rewindykacyjnych oraz prowadzeniu wykładów z historii średniowiecznej w Wolnej Wszechnicy Polskiej (1933 r.) i wykładów z heraldyki na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego (1925 r.). Jest tu także dyplom Komitetu Obchodów 25-lecia Walki o Szkołę Polską, przyznający Rybarskiemu odznakę honorową (2 II 1930 r.) oraz zaproszenia różnych towarzystw i stowarzyszeń⁸⁶ do udziału w ich pracach; zaproszenie Kancelarii Departamentu Spraw Politycznych Tymczasowej Rady Stanu Królestwa Polskiego (1917 r.) do uczestniczenia w posiedzeniu Komisji Archiwalnej; dyplom prezydenta Rzeczypospolitej przyznający Rybarskiemu Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski za zasługi przy organizowaniu archiwów państwowych (8 XI 1930 r.) oraz własnoręczne napisane przemówienie z okazji przejścia na emeryturę Wojciecha Zaremby, pomocnika archiwalnego w AGAD. Na osobną uwagę zasługują notatki sporządzone w formie pamiętnika, spisane w kilku zeszytach. Zawierają one informacje o życiu codziennym urzędnika państwowego od stycznia 1942 do 29 VII 1944 r. Dowiadujemy się o powołaniu Rybarskiego przez niemiecki Urząd Archiwalny na stanowisko kierownika AGAD, zredukowaniu personelu archiwum, sytuacji archiwów i archiwistów warszawskich we wrześniu 1939 r. i w dalszych latach: aresztowaniu Adama Stebelskiego, osadzeniu go na Pawiaku od 5 VIII do 2 IX 1943 r. i skutecznej interwencji Rybarskiego w Zarządzie Archiwalnym w sprawie jego zwolnienia; chorobie Adama Wolffa; pogrzebach Adama Próchnika i Zygmunta Lorentza; losach archiwistów we Lwowie, Wilnie i Poznaniu w 1939 r. (Eugeniusza Barwińskiego, Marii Polaczkówny, Ryszarda Mienickiego, Janusza Wiktora Staszewskiego); o cywilnych dyżurach przeciwlotniczych w AGAD; pracach porządkowych prowadzonych przy opracowaniu akt sądowych i miejskich, przeprowadzaniu kwerend tematycznych (handel polsko-gdański); pakowaniu akt i przygotowywaniu ich do przewiezienia na Fort Sokolnickiego i pod dzwonnice kościoła Łazienkowskiego w Warszawie; przygotowywaniu spisu akt i map przewidzianych do wywiezienia do Królewca, Szczecina, Katowic; systematycznych miesięcznych kontrolach konserwatorskich kazamatów na Forcie. Mimo wykonywania różnych prac, często padają stwierdzenia: „bardzo nudna robota”, „w biurze nic ważnego”, „w biurze dużo roboty”. Oprócz tych informacji jest tam korespondencja prowadzona z pułkownikiem Adamem Sawczyńskim, uwięzionym w oflagu na Pomorzu, a proszącym o dostarczenie mu wydawnictw z zakresu historii wojskowości. Codzienne notatki Rybarskiego dostarczają informacji o codziennym i świątecznym menu rodziny.

---

⁸⁵ Księga nabytków AGAD, nr 548, 589, 635.

⁸⁶ Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Towarzystwa Krajoznawczego, Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie, Zarządu Związku Bibliotekarzy Polskich, Towarzystwa Geograficznego Polski, Towarzystwa Badań Naukowych nad Dziejami Reformacji przy Kolegium Kościelnym Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Warszawie.

W AGAD zatrudniony był także Herman Rappaport (1899–1978)⁸⁷. Już jako uczeń szkoły średniej w Skolem rozpoczął działalność polityczną. Był członkiem Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy i jednocześnie współorganizatorem miejskiego kółka socjalistycznego w Skolem. Wielokrotnie był więziony. Po ukończeniu szkoły średniej, pracując jako nauczyciel w szkole mechanicznej, rozpoczął studia historyczne na Uniwersytecie Lwowskim. Po studiach pracował jako nauczyciel w gimnazjum prywatnym w Kowlu, a następnie w Ratnej. Jednocześnie wykładał historię w Instytucie Nauczycielskim w Drohobyczu. W 1944 r. został zatrudniony w Archiwum Historycznym we Lwowie, gdzie pracował do grudnia 1944 r. Od 1952 r., jako kierownik archiwum, rozpoczął pracę w Zakładzie Historii Partii przy KC PZPR. Jednocześnie wykładał historię w Centralnej Szkole Partyjnej KC PZPR w Warszawie i Łodzi. Pod koniec 1952 r. został zwolniony z pracy w Zakładzie, a w maju 1953 r. przyjęty na stanowisko kustosa do AGAD, w którym pracował aż do przejścia na emeryturę. Podjął też aktywną pracę w Związku Zawodowym Pracowników Kultury, za którą 7 II 1960 r. otrzymał dyplom Zarządu Głównego w Warszawie⁸⁸. Warsztat naukowy Rappaporta opierał się na dobrze opanowanej ogólnej wiedzy historycznej i znajomości języków obcych, szczególnie niemieckiego i rosyjskiego. Specjalizował się w historii Polski okresu międzywojennego i historii ruchu robotniczego⁸⁹. Oprócz prac typowo archiwalnych, prowadził też działalność wydawniczą. Doskonałą znajomość języków obcych wykorzystał przy rejestracji poloników w archiwach moskiewskich. Na spuściznę Hermmana Rappaporta, przekazaną przez żonę Annę w 1978 r. (6 pudeł), składają się materiały związane z pracą zawodową, jak i społeczną Rappaporta⁹⁰. Są tu scenariusze wystaw (150. rocznica istnienia AGAD, 25. lecie PRL, Wielki Proletariat); referaty wygłaszane na zebraniach naukowych w AGAD dotyczące ruchu robotniczego i rewolucji 1905–1907; uwagi do inwentarzy przygotowywanych przez pracowników AGAD (m.in. Haliny Dmowskiej — Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, Juliana Bugajskiego — C.K. Koleje Żelazne, Marii Józefowiczówny — Archiwum Łubieńskich), przedstawianych na posiedzeniach Komisji Metodycznych; notatki z rejestracji poloników w archiwach rosyjskich, głównie w archiwach moskiewskich; brudnopis „Inwentarza materiałów archiwalnych do dziejów rewolucji 1905–1907 na ziemiach polskich”; sprawozdania z posiedzeń Sekcji Archiwalnej Związku Zawodowego Pracowników Kultury i Nauki, której był przewodniczącym w latach 50. i 60. XX w.

W tym samym czasie pracownikiem AGAD był Antoni Walawender (1903–1960)⁹¹. Wykształcenie średnie zdobył w gimnazjum w Łańcucie. W 1925 r. otrzymał świadectwo dojrzałości. W latach 1925–1932 studiował historię na

⁸⁷ Zob. H. Dmowska-Grabias, *Herman Rappaport (28 VIII 1899 — 15 VII 1978)*, „Archeion”, t. 69, 1979, s. 385–390; AGAD, Archiwum zakładowe, nr 39/2.

⁸⁸ Dyplom ten znajduje się w spuściznie H. Rappaporta w AGAD; w latach 1982–1983 żona Rappaporta przekazała część jego spuścizny do Archiwum PAN (spis tymczasowy materiałów).

⁸⁹ Opublikował: *Inwentarz materiałów archiwalnych do dziejów rewolucji 1905–1907 na ziemiach polskich*, t. 1–3, Warszawa 1956–1960; *Reakcja stołypinowska w Królestwie Polskim 1907–1910*, Warszawa 1974.

⁹⁰ Księga nabytków AGAD, nr 1056.

⁹¹ Zob. M. Wąsowicz, *Walawender Antoni* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, s. 221–222.

Uniwersytecie Lwowskim, uzyskując tytuł doktora filozofii. Od 1934 r. pracował na stanowisku adiunkta w Poznańskim Archiwum Państwowym, porządkując i inwentaryzując akta miast wielkopolskich. Dwa lata później podjął pracę w Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Tam zaskoczyła go choroba i II wojna światowa. W 1940 r. powrócił w rodzinne strony, gromadząc interesujący regionalny materiał historyczny. Z końcem wojny wrócił do Warszawy do AGAD, gdzie otrzymał najpierw stanowisko archiwisty, a w 1952 r. został kustoszem oddziału akt partykularnych z okresu przedrozbiorowego i kierownikiem pracowni naukowej. W 1955 r. uzyskał stopień docenta. Pracował przy zabezpieczaniu archiwaliów prywatnych, a w szczególności Archiwum Potockich w Łańcucie oraz archiwum biskupstwa i kapituły grekokatolickiej w Przemyślu. Porządkował i inwentaryzował w AGAD archiwa Branickich i Radziwiłłów, zespoły akt porobiorowych oraz księgi miejskie. Został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi i Medalem 10-lecia Polski Ludowej. Najpoważniejszą publikacją, w liczącym ok. 20 pozycji dorobku naukowym Walawendera, była dwutomowa *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i w krajach ościennych w latach 1450–1586* (t. 1–2, Lwów 1932–1935), za którą otrzymał stypendium Funduszu Kultury Narodowej. W latach 1931–1934 pracował jako sekretarz „Roczników z dziejów społecznych i gospodarczych”, zbierając materiały przeznaczone do opublikowania. Walawender zmarł w 1960 r. Pochowany został na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. W nieopracowanej dotąd spuściźnie Antoniego Walawendera, liczącej 7 pudeł, znajdują się spisy akt z AGAD z różnych okresów historycznych; inwentarze rozstawnicze akt; spisy akt c.k. ministerstw austriackich, sprawozdanie ze stanu Archiwum Alfreda Potockiego w Łańcucie w 1947 r. (w związku z pracami nad zabezpieczeniem tych akt oraz ich prowizoryczny spis); papiery odnoszące się do porządkowania akt w Forcie Sokolnickiego na warszawskim Żoliborzu w 1945 r. i protokoły skontrum; materiały do tzw. kwerendy szwedzkiej, a także kwerendy z zakresu „medycyny, higieny i służby zdrowia”; dokumenty związane z inwentaryzacją materiałów do dziejów wsi; sprawozdania z pracy w AGAD i własnej działalności naukowej z lat 1945–1960, ponadto życiorysy, podania, korespondencja służbowa, poświadczenia; pisma informacyjne z Towarzystwa Miłośników Historii i Polskiego Towarzystwa Historycznego z lat 1952–1953; spis rękopisów różnych w AGAD, wykonany przez Jadwigę Karwasińską; spis ksiąg grodzkich, ziemskich „z transportu” przejętych z 1958 r.; wypisy z akt i notatki do wydawnictwa *Monumenta Poloniae Maritima*. Do ciekawostek należą: wyciąg z instrukcji Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego dotyczącej warunków pobytu w pasie granicznym z 23 I 1952 r.; regulamin gminy klasowej klasy trzeciej oraz broszury: *Instrukcja dla organów o[brony] p[ro]przeciwlotniczej[ ] domu (bloku domów)*, Warszawa 1939 i *Ustawa o pracy w przemyśle*, Warszawa 1918.

Osobą związaną z archiwami warszawskimi oraz Naczelną Dyрекcją Archiwów Państwowych była Jadwiga Zofia Jankowska (1912–1967) historyk-archiwista, absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego, doktor filozofii, jeszcze jako studentka Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warszawskiego odbywała praktyki archiwalne w Archiwum Akt Dawnych⁹². Przygotowanie teoretyczne,

⁹² Zob. M. Wąsowicz, *Jadwiga Zofia Jankowska (20 VIII 1912 — 11 IV 1967)*, „Archeion”, t. 48, 1968, s. 264–268; J. Sułkowska-Kurasiowa, *Jadwiga Zofia Jankowska (1912–1967)*,

jakie uzyskała na kursie archiwalnym, uzupełniła dwuletnią praktyką w AGAD w latach 1934–1936, jako stypendystka Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Tu samodzielnie uporządkowała i zinwentaryzowała akta Komisji Policji z lat 1791–1794. Opracowała wówczas idealny inwentarz zespołu, który wraz z aktami spłonął w AGAD w 1944 r. Odtworzyła go z pamięci w kilka lat po wojnie i wydała go drukiem⁹³. Praktyka w AGAD zadecydowała o wyborze archiwistyki jako dalszego zawodu. Od 1936 r. została zatrudniona w Archiwum Akt Dawnych, w którym pracowała do września 1939 r. Tu opracowała kilka zespołów (Radę Lekarską Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego [Engla]). Niestety spłonęły one w 1944 r. Wspólnie z Jadwigą Karwasińską, Adamem Wolffem, Adamem Stebeliskim i Kazimierzem Konarskim przygotowała dwutomowe kompendium wiedzy o zniszczonych i utraconych zespołach archiwalnych w czasie wojny, a szczególnie w powstaniu warszawskim. Wydobywając z pamięci wszystkie możliwe informacje o urzędach i ich aktach z okresu reform stanisławowskich i Królestwa Kongresowego, opracowała kilka artykułów o zespołach znanych jej z praktyki i pracy zawodowej w Archiwum Akt Dawnych i AGAD⁹⁴. W 1949 r. na osiem lat została oddelegowana do prac w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, gdzie zajęła się racjonalnym scaleniem i rozmieszczeniem w skali kraju zasobu rozproszonego, zdewastowanego i wywiezionego przez okupanta. Doprowadziła do założenia centralnej kartoteki zespołów i ewidencji akt dla celów rewindykacyjnych, przygotowując wnioski o rewindykacje akt przechowywanych przed wojną w Archiwum Akt Nowych. Była także w składzie delegacji, która na terenie Czechosłowacji prowadziła pertraktacje odnośnie rewindykacji archiwaliów wywiezionych tam z AAN przez Niemców. W 1957 r. powróciła do prac porządkowych w AGAD nad ocalałymi aktami urzędów reform stanisławowskich. Uczestniczyła w przygotowaniu pierwszego tomu *Przewodnika po zespołach Archiwum Głównego Akt Dawnych. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*. Przygotowała wstęp ogólny do *Przewodnika* oraz siedem artykułów dotyczących epoki stanisławowskiej. Była także członkiem Komitetu Redakcyjnego „Archeionu”; członkiem Zarządu Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie, organizatorem i pierwszą przewodniczącą Stowarzyszenia Archiwistów Polskich. W zachowanej w AGAD spuściźnie (13 pudeł) znajdują się maszynopisy referatów wygłaszanych na zebraniach naukowych, brudnopisy artykułów przygotowywanych do publikacji, materiały dotyczące przygotowań do obchodów 150. rocznicy AGAD (projekt

---

„Kwartalnik Historyczny”, R. 74, 1967, nr 4, s. 1160–1163; Z. Kolankowski, *Jankowska Jadwiga*, „Archiwista”, R. 3, 1967, nr 2, s. 1–3; W. Maciejewska, *Jankowska Jadwiga Zofia (1912–1967)* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, s. 88–89; AGAD, Archiwum zakładowe, nr 60/2.

⁹³ *Akta Komisji Policji obojga Narodów i Komisji Policji Koronnej (1791–1794)*, Warszawa 1949.

⁹⁴ *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1, *Archiwum Główne Akt Dawnych*; t. 2, *Archiwa porozbiorowe i najnowsze*, Warszawa 1956–1957. Zamieściła tam teksty: Akta Urzędu Marszałka Wielkiego Koronnego 1611–1794, Akta Komisji Brukowej m. Warszawy 1743–1796, Akta Komisji Wojskowej Koronnej i Obojga Narodów 1765–1794, Akta Rady Nieustającej 1775–1788, Akta Komisji Edukacji Narodowej 1773–1795, Akta Komisji Policji Obojga Narodów i Komisji Policji Koronnej 1791–1794, Rada Administracyjna Królestwa Polskiego 1815–1867, Rząd Tymczasowy (Engla) 1831–1832, Rada Lekarska 1809–1867, Zarząd Głównego Inspektora Służby Zdrowia 1838–1867.

wystawy „Stosunki Polski z zagranicą”, podpisy obiektów, zaproszenie na uroczystość), do organizowanego „Tygodnia Archiwów” (znaczkki okolicznościowe przedstawiające budynek AGAD w 1958 r.), plany prac i sprawozdania AGAD z przełomu lat 50. i 60. XX w., sprawozdania z wyjazdów służbowych, fotografie pracowników AGAD.

Franciszka Ramotowska (1922–2003) progi archiwalne AGAD, na zasadzie wolontariatu, przekroczyła na czwartym roku studiów, jako studentka Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Warszawskiego⁹⁵. Praktyczne ćwiczenia uzupełniła w 1949 r. odbywając kurs archiwalny zorganizowany przez to archiwum. Jego wykładowcami byli pracownicy AGAD, w tym Jadwiga Jankowska, Adam Wolff i Kazimierz Konarski. Dzięki temu mogła poznać różne formy kancelaryjne od XII w. do XIX w. Zainteresowanie Ramotowskiej przeszłością stanowiło pewne antidotum na pamięć o okrutnych przeżyciach wojennych (żołnierz Armii Krajowej, więzienie w Białymstoku w styczniu 1945 r., przesłuchiwanie przez NKWD, próba ucieczki zakończona złamaniem kręgosłupa, przesłuchiwanie przez Urząd Bezpieczeństwa w latach 50. XX w.). Po obronie pracy magisterskiej w 1951 r. została zatrudniona na pełnym etacie w AGAD, w którym pracowała do 2001 r. Jej działania szły dwutorowo, wzajemnie się uzupełniając. Były to typowe prace archiwalne, a więc porządkowanie, opracowywanie zespołów archiwalnych, przygotowywanie ich inwentarzy, wydawanie tekstów źródłowych oraz przygotowywanie do druku własnych prac naukowych, opartych na kwerendach archiwalnych. Wspólnie z K. Konarskim sumaryzowała protokoły Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego okresu konstytucyjnego (1815–1830)⁹⁶. Akta Rady uległy zagładzie podczas II wojny światowej, ocalały tylko protokoły posiedzeń, które niejako streszczały całą jej działalność. Ramotowska przeprowadziła ponadto analityczną inwentaryzację trzech Rad Stanu Królestwa Polskiego, które następnie zostały opublikowane⁹⁷. Równoległe do opracowań archiwalnych prowadziła badania naukowe. W 1966 r. obroniła na Uniwersytecie Warszawskim pracę doktorską „Rząd carski wobec ruchu narodowego w Królestwie Polskim w okresie manifestacji 1861–1862”, napisaną pod kierunkiem prof. Stefana Kieniewicza. Dziesięć lat później Rada Naukowa IH PAN nadała Ramotowskiej tytuł doktora habilitowanego za rozprawę

---

⁹⁵ Zob. T. Zielińska, *Wspomnienie pośmiertne. Franciszka Ramotowska 1922–2003*, „Archeion”, t. 110, 2007–2008, s. 319–323; W. Śliwowska, *In memoriam. Franciszka Ramotowska (1922–2003)*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 111, 2004, z. 1, s. 177–179; A. Ostrowska, *Franciszka Ramotowska (1922–2003) [w:] Wkład archiwistów warszawskich w rozwój archiwistyki polskiej*, red. A. Kulecka, Warszawa 2012, s. 407–413; F. Ramotowska, *W szponach NKWD (fragment wspomnień)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 15–16, 2008–2009, s. 225–231; K. Górski, *Postscriptum: Tola nieznaną*, tamże, s. 235–238; AGAD, Archiwum zakładowe, nr 91/22.

⁹⁶ *Sumariusz protokołów Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego 1815–1867*, cz. 1, 1815–1830, red. K. Konarski, oprac. K. Konarski, H. Dmowska-Grabiasowa, K. Morawska, F. Ramotowska, t. 1–4, Warszawa 1959–1962.

⁹⁷ *Inwentarz akt I Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1815–1831*, oprac. F. Ramotowska, Warszawa 1973; *Inwentarz II Rady Stanu Królestwa Polskiego z lat 1832–1841*, oprac. F. Ramotowska, Warszawa 1976; *III Rada Stanu Królestwa Polskiego z lat 1861–1867. Inwentarz zespołu archiwalnego*, oprac. F. Ramotowska, Warszawa 2007.

poświęconą działalności Rządu Narodowego w latach 1863–1864⁹⁸. W 1986 r. uchwałą Rady Państwa otrzymała tytuł profesora nadzwyczajnego nauk humanistycznych. Uwagę prof. Ramotowskiej zajmowały akta z czasów Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego okresu konstytucyjnego oraz materiały do dziejów powstań narodowych. Tej ostatniej fascynacji uległa, gdy w piwnicy AGAD odnalazła akta procesu Rządu Narodowego Romualda Traugutta. Ich przygotowaniem do druku, razem z Ramotowską, zajęli się Anna Borkiewicz, Czesław Milewski, Klementyna Morawska i Andrzej Sienkiewicz. Wszystkie te archiwalia stanowiły cymelia wyłączone w czasie wojny z dużych zespołów i zabezpieczone w Forcie Sokolnickiego, gdzie ocalały; natomiast akta pozostałe w AGAD spłonęły w czasie powstania warszawskiego⁹⁹. W latach 60. XX w. Archiwum KC PZPR przekazało szereg bezcennych archiwaliów, m.in. dokumenty władz narodowych z okresu powstania styczniowego, wśród których znalazł się pierwopis statutu Organizacji Narodowej z 1862 r.¹⁰⁰ Porządkowanie i opracowywanie tych dokumentów dało bodziec do badań nad organizacją i działalnością władz narodowych okresu powstania styczniowego¹⁰¹. Franciszka Ramotowska uczestniczyła też w Komisji Polsko-Radzieckiej, która w latach 1962–1986 wydała 28 tomów materiałów źródłowych do dziejów Powstania Styczniowego (seria: *Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty*). Pole zainteresowań F. Ramotowskiej poszerzyły prace nad dopływami akt przekazanych w latach 60. XX w. w ramach rewindykacji ze Związku Radzieckiego. Znalazły się wśród nich protokoły posiedzeń warszawskich komitetów cenzury, na podstawie których Ramotowska napisała dwa artykuły na temat cenzury w Królestwie Polskim w XIX w. Uczestnicząc w skontrach przeprowadzanych w AGAD, w variach Towarzystwa Królewskiego Przyjaciół Nauk odnalazła traktat autorstwa botanika, Wojciecha Bogumiła Jastrzębowskiego, zatytułowany „Wolne chwile żołnierza polskiego, czyli myśli o wiecznym przymierzu między narodami ucywilizowanymi” oraz projekt „Konstytucji dla Europy”¹⁰². Oba zostały napisane przez niego pod wpływem obserwacji działań militarnych podczas powstania listopadowego 1830/31. W „Konstytucji dla Europy” w 77 paragrafach, zawarto najcenniejsze myśli pokojowego przymierza między wolnymi narodami, wyprzedzając tym samym działalność współczesnych międzynarodowych organizacji. Ukoronowaniem dorobku naukowego prof. Ramotowskiej było opracowanie przewodnika po zasobie oddziału II AGAD, opisującego zawartość akt władz centralnych i instytucji doby porozbiorowej¹⁰³ oraz rozprawy poświęconej tajemnemu pań-

⁹⁸ R. Ramotowska, *Rząd Narodowy Polski w latach 1863–1864 (skład, organizacja, kancelaria)*, Warszawa, Łódź 1978.

⁹⁹ *Proces Romualda Traugutta i członków Rządu Narodowego. Akta audytariatu polowego z lat 1863–1864*, red. E. Halicz, oprac. A. Borkiewicz, C. Milewski, K. Morawska, F. Ramotowska, A. Sienkiewicz, t. 1–3, Warszawa 1960, t. 4, Warszawa 1961.

¹⁰⁰ F. Ramotowska, *Odnaleziony pierwopis drugiej części statutu Organizacji Narodowej z roku 1862*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 25, 1980, s. 145–161.

¹⁰¹ Tejże, *Rząd Narodowy Polski w latach 1863–1864*, Warszawa 1978.

¹⁰² W. B. Jastrzębowski, *Traktat o wiecznym przymierzu między narodami cywilizowanymi. Konstytucja dla Europy*, oprac. F. Ramotowska, Warszawa–Łódź 1985.

¹⁰³ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2, *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998.

stwu polskiemu w powstaniu styczniowym¹⁰⁴. Franciszka Ramotowska zmarła 25 X 2003 r. w Białymstoku i tam została pochowana. Na zachowaną w AGAD spuściznę Franciszki Ramotowskiej¹⁰⁵ składają się głównie maszynopisy artykułów naukowych, recenzje i opinie o pracach innych osób, materiały warsztatowe i notatki z akt związanych z opracowywaniem wspomnianego przewodnika po zasobie, materiały związane z przygotowywanymi wydawnictwami źródłowymi, kopie akt spoza zasobu AGAD wykorzystywane do prac badawczych. Są tu też kopie projektów wytycznych w sprawie opracowywania zespołów i przewodników po zasobie archiwów, recenzje i sprawozdania z publikacji, kopie artykułów, korekty autorskie, kopie inwentarzy opracowanych przez Ramotowską. Wśród materiału przekazanego przez rodzinę spotykamy dokumentację dotyczącą działalności prof. Ramotowskiej w zespole naukowym do spraw kancelarii rosyjskiej XIX w., w polsko-rosyjskiej komisji do spraw przygotowania i wydania materiału źródłowego dotyczącego powstania styczniowego, a także liczną korespondencję z osobami prywatnymi i instytucjami naukowymi.

Kolejny pracownik AGAD, Józef Płocha (1923–1984), reprezentował najwyższy poziom wiedzy w dziedzinie historii wczesnego średniowiecza oraz teorii i praktyki archiwalnej¹⁰⁶. Był synem Stanisława, wybitnego działacza społecznego i politycznego, energicznego aktywisty Polskiego Stronnictwa Ludowego „Wyzwolenie”, organizatora szkolnictwa na ziemiach białoruskich, posła na Sejm II Rzeczypospolitej. Józef Płocha z AGAD zetknął się jeszcze w trakcie studiów, kiedy w marcu 1951 r. otrzymał skromne stypendium związane z zatrudnieniem w tej instytucji. Po obronie pracy magisterskiej „Kształtowanie się feudalnych norm dawnych na Pomorzu Wschodnim w XII i XIII w.”, napisanej pod kierunkiem Tadeusza Manteuffla, został pracownikiem etatowym AGAD. Szybko trafił do oddziału akt staropolskich i miał szansę uczyć się zawodu pod kierunkiem tak znakomitych specjalistów, jak Jadwiga Karwasińska, Adam Stebelski i Adam Wolff. Uczestniczył w opracowywaniu najcenniejszych dokumentów Archiwum, zbioru dokumentów pergaminowych oraz Archiwum Koronnego Warszawskiego. W trakcie tych prac wykazał się bardzo dobrą znajomością paleografii oraz historii okresu, którego dotyczyły opracowywane przez niego dokumenty. Współpracował przy kontynuacji wydawnictwa *Matricularium Regni Poloniae summaria*, zainicjowanego w 1905 r. przez Teodora Wierzbowskiego. Był współautorem tomu obejmującego księgi podkanclerskie z czasów Zygmunta Augusta. Należał do współpracowników Adama Wolffa przy wydawaniu księgi radzieckiej Starej Warszawy¹⁰⁷, a także współautorem pierwszego tomu *Przewodnika po zespołach*

¹⁰⁴ F. Ramotowska, *Tajemne państwo polskie w Powstaniu Styczniowym 1863–1864. Struktura organizacyjna*, cz. 1, Warszawa 1999; cz. 2, *Struktura organizacyjna*, Warszawa 2000.

¹⁰⁵ Spuścizna Franciszki Ramotowskiej; nr zespołu 464; inwentarz oprac. Małgorzata Kośka w 2006 r.; 94 j. a.

¹⁰⁶ Zob. T. Zielińska, M. Sędek, *Józef Płocha (6 III 1923 — 9 IX 1984)*, „Archeion”, t. 82, 1987, s. 267–272; M. Sędek, T. Zielińska, *Płocha Józef Stanisław (1923–1984)* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 2, 1906–2001, Warszawa 2002, s. 141–143; K. Trymerski, *Józef Płocha (1923–1984). Sylwetka archiwisty*, Toruń 1988 (praca magisterska, UMK, mps, sygn. 56746); AGAD, Archiwum zakładowe, nr 42/145.

¹⁰⁷ *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, t. 1 (1447–1527), wyd. A. Wolff, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963.

AGAD. *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*¹⁰⁸; do tomu tego przygotował artykuły poświęcone archiwom kościelnym. Wszystkie te prace sprzyjały rozwojowi i doskonaleniu warsztatu historyka mediewisty, wyspecjalizowanego zwłaszcza w zakresie dziejów instytucji kościelnych. Cechowała go szczególna gruntowność i dociekliwość, a także rozległe zainteresowania. W pracach nad porządkowaniem zasobu wyszedł poza granice specjalizacji staropolskiej, opracowując Archiwum Potockich z Łańcuta oraz porządkując akta niemieckiego sądu specjalnego (Sondergericht) w Warszawie z czasów II wojny światowej, a także ustalając metody opracowania akt procesu Josefa Bühlera — zastępcy Hansa Franka, współodpowiedzialnego za zniszczenie i grabież polskiego mienia kulturalnego; skazanego na śmierć i powieszono go w Krakowie w 1948 r. Lata obcowania ze źródłami archiwalnymi pogłębiły zainteresowania Płochy problematyką staropolskiej kancelarii (okres księgi wpisów, akta biskupstwa i kapituły warmińskiej), dyplomatyki (studia nad testamentami konsystorskimi, nad dokumentami sądu podkomorskiego), metodyką archiwalnego opracowywania materiałów dokumentowych, czego efektem było opracowanie wytycznych do opracowywania dokumentów pergaminowych i papierowych¹⁰⁹, które drukiem ukazały się już po jego śmierci. Z czasem zaczął zajmować się terminologią archiwalną. Był aktywnym członkiem komitetów redakcyjnych *Polskiego słownika terminologii archiwalnej* oraz *Słownika współczesnej terminologii archiwalnej krajów socjalistycznych*¹¹⁰. Józef Płocha dał się poznać jako typ archiwisty paleografa. Uzdolnienia lingwistyczne pozwoliły mu biegle opanować łacinę, niemiecki, rosyjski oraz biernie posługiwać się językiem francuskim i włoskim. Od lat 50. XX w. zajmował się nauczaniem paleografii łacińskiej, początkowo na organizowanych okresowo kursach dla pracowników AGAD, z czasem dla archiwistów z całego kraju i doktorantów Instytutu Historii PAN. Był też uczestnikiem międzynarodowego seminarium paleografii i dyplomatyki łacińskiej, zorganizowanego przez Ośrodek Studiów Bałkańskich CIBAL (Centrum Informacji o Historii Bałkanów) w Rzymie (1979 r.) i Wenecji (1981 r.). Jego praca doktorska, obroniona w 1968 r. i wydana przez Ossolineum, zdobyła uznanie wśród mediewistów przynosząc, według słów Jerzego Kłoczowskiego, „prawdziwy zaszczyt mediewistycznej szkole warszawskiej”¹¹¹. Podstawowe tezy tej pracy zostały przedstawione na forum międzynarodowym podczas odbywającego się w 1968 r. w Mediolanie sympozjum na temat dziejów zgromadzeń zakonnych, a następnie opublikowane po włosku w pamiętniku sympozjum. Wspomnieć należy też o serii haseł przygotowanych przez Płochę do *Słownika starożytności słowiańskich*, współpracy z *Polskim słownikiem biograficznym*, czy uczestniczeniu w licznych akcjach popularyzatorskich i oświatowych. Józef Płocha zmarł nagle 8 IX 1984 r. w pociągu, wracając z XIII Powszechnego Zjazdu Historyków w Poznaniu. Pochowany został

¹⁰⁸ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zespołach*, t. 1 *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Karwasińska, Warszawa 1958; wyd. II, poprawione i rozszerzone, Warszawa 1975.

¹⁰⁹ *Wytyczne opracowywania dokumentów pergaminowych i papierowych*, oprac. J. Płocha, Warszawa-Łódź 1985.

¹¹⁰ J. Płocha, *Międzynarodowa konferencja ekspertów do opracowywania „Słownika terminologii archiwalnej”*. (Praga 6–8 XII 1977), „Archeion”, t. 68, 1979, s. 337–339.

¹¹¹ J. Płocha, *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969.

na Starych Powązkach w Warszawie. W zachowanej w AGAD spuściźnie Józefa Płochy, liczącej 8 pudeł, znajdują się m.in. brudnopisy jego pracy doktorskiej, artykułów zamieszczanych w różnych czasopismach naukowych, inwentarz Archiwum Lubomirskich z Łańcuta, notatki o przygotowywaniu się do kursu paleograficznego w Rzymie i Wenecji, nota edytorska dla Ossolineum w związku z przygotowaniem faksymilowego wydawnictwa Konstytucji 3 Maja; korespondencja z Warszawskim Konserwatorem Zabytków w sprawie kolegiaty w Łasku; przygotowania do wystawy „Oświata polska w latach II wojny światowej”; umowy o dzieło podpisywane z IH PAN; protokół z wizytacji Oddziału I Archiwum Wojewódzkiego w Lublinie odbytej w 1971 r. oraz liczne instrukcje archiwalne dotyczące opracowywania i przechowywania archiwaliów.

Niemal całe życie zawodowe poświęciła AGAD, archiwistka i historyk, prof. Teresa Zielińska (1929–2010)¹¹². Po maturze, zdanej w 1948 r. w Liceum Ogólnokształcącym Sióstr Niepokalanek w Szymanowie, rozpoczęła studia na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego, które ukończyła w 1952 r. Już w 1951 r. zatrudniła się w AGAD (na etacie od 1952 r.), gdzie pracowała do 2009 r. Zajmowała się porządkowaniem akt wielkich rodów magnackich oraz licznych spuścizn, choć nie unikała opracowywania innych materiałów¹¹³. Swoje doświadczenia wykorzystwała do przygotowania wielu artykułów, publikowanych w „Archeionie”. Była także redaktorką opracowania zbiorowego *Archiwum Główne Akt Dawnych. Informator o zasobie* (Warszawa 1992). Uzyskiwane kolejne stopnie naukowe i jednoczesna nieprzerwana przez 58 lat praca w archiwum są świadectwem, że archiwistyka i historia stanowiły fundament życia zawodowego i naukowego prof. Zielińskiej. Pracując jako archiwistka opracowała lub miała udział w opracowaniu ponad 20% akt Oddziału III AGAD (m. in. Archiwum Faszczów, Archiwum Radziwiłłów, dz. IV, VIII, X, XI, XXV; Archiwum Zamoyskich). Ostatnią, nieukończoną pracą, było opracowanie akt Archiwum Roskiego. W 1966 r. Teresa Zielińska została powołana przez Naczelną Dyрекcyję Archiwów Państwowych na stanowisko konsultanta do spraw archiwów proweniencji prywatnej, uczestnicząc w wizytacjach większości takich zbiorów przechowywanych w państwowym zasobie archiwalnym. Była zdecydowaną przeciwniczką brakowania akt podworskich, co dopuszczały ówczesne przepisy¹¹⁴. Była także faktyczną autorką obowiązujących wskazówek metodycznych do opracowania archiwaliów podworskich w archiwach państwowych. Prowadziła w AGAD szkolenia i zajęcia dydaktyczne dla archiwistów oraz studentów odbywających praktyki archiwalne. Uczestniczyła w licznych konferencjach o tematyce archiwów rodzinnych w Polsce i za granicą. Była także członkiem Komisji Zakupów przy NDAP oraz Rady Archiwalnej przy Naczelnym Dyrektorsze Archiwów Państwowych w latach 1992–1997. W pracy historyka zajmowała się dziejami społeczeństwa szlacheckiego, co zaowocowało rozprawą doktorską „Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie

---

¹¹² Zob. R. Jankowski, *Profesor Teresa Zielińska — archiwista i historyk Archiwum Głównego Akt Dawnych [w:] Wkład archiwistów warszawskich w rozwój archiwistyki polskiej*, Warszawa 2012, s. 432–443.

¹¹³ Np. w 1968 r. opracowała inwentarz kartkowy do zespołu akt C.k. Ministerstwo Finansów.

¹¹⁴ Przepisy te, obowiązujące od 1955 r., zostały anulowane w 1983 r., głównie dzięki aktywności w tym zakresie prof. T. Zielińskiej.

przeobrażenia warstwy społecznej” (Wrocław 1977) oraz habilitacyjną *Miasta ludźmi stoją... Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII stulecia* (Warszawa-Łódź 1987). Dziesięć lat później ukazała się książka *Poczet polskich rodów arystokratycznych* (Warszawa 1997), na podstawie której otrzymała tytuł profesora zwyczajnego. Publikacja ta, stanowiąca kompendium wiedzy o czołowych polskich rodach arystokratycznych, otrzymała nagrodę Porozumienia Wydawców Książki Historycznej „Klio” w kategorii książki autorskiej. Prof. Zielińska została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi (1977) oraz Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski (1990). Niezwykle życzliwa dla współpracowników i kolegów archiwistów, bez względu na ich wiek oraz dokonania naukowe czy zawodowe, zawsze służyła radą, pomocą czy wspierała dobrym słowem. Pomimo ciężkiej choroby pracowała w AGAD do 2009 r. Zmarła w 2010 r. Została pochowana na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Spuściznę prof. Teresy Zielińskiej jej rodzina przekazała do AGAD¹¹⁵. Są to 44 pudła wstępnie posegregowanych akt oraz znaczna ilość materiałów jeszcze nie rozpoznanych, związanych głównie z jej pracą naukową i archiwalną, o której sama pisała: „Praca archiwisty ma dla historyka swe zalety i wady. Zaletą jest [...] możliwość stałego obcowania z autentycznymi źródłami historycznymi przy ich opracowaniu”¹¹⁶. Wśród przekazanych materiałów są też prawdziwe rarytasy, jak choćby laurka napisana w 1959 r. dla „Tereski”, w dzień jej imienin, przez niezidentyfikowanego kolegę archiwistę, charakteryzująca ją jako młodą matkę dwojga wówczas dzieci oraz archiwistkę opracowującą Archiwum Zamojskich, kończąca się słowami: „Niechaj rosna dziatki w domu wesolutko, // Niechaj „Zamoyscy” wnet dojdą do skutku, // Niechaj „Szefowa” względami Cię darzy, // Niech uśmiech nigdy nie zniknie Ci z twarzy”¹¹⁷. Ową szefową była dr Barbara Smoleńska, która podpisała się pod tekstem wraz z licznym gronem współpracowników z AGAD.

Najpóźniej, bo dopiero w 1956 r. swe losy związała z Archiwum Głównym Akt Dawnych Maria Józefowiczówna (1903–1989)¹¹⁸, absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego. Dyplom i stopień magistra filozofii w zakresie historii uzyskała w 1936 r., otrzymując przy tym doroczną nagrodę Rady Naukowej Wydziału Humanistycznego UW za najlepszą pracę magisterską. Przez rok (1938/1939) studiowała także na wydziale filologii romańskiej uniwersytetu w Rzymie, wykorzystując pobyt we Włoszech do bieglego opanowania języka włoskiego. Działała w Towarzystwie Przyjaciół Historii Warszawy, wygłaszając prelekcje na temat zabytków stolicy i okolic. Okres II wojny światowej zahamował rozwój kariery naukowej Marii Józefowiczówny. Jako mieszkanka Milanówka podjęła pracę nauczycielki w liceum, a następnie zatrudniła się jako tłumaczka w Instytucie Jedwabniczym. Pracę w AGAD, w którym wcześniej na zlecenie Polskiej Akademii Nauk prowadziła kwerendy do dziejów nauki polskiej, podjęła w 1956 r. Powróciła do problematyki doby Oświecenia. Jej sztandarową pracą był inwentarz

¹¹⁵ Księga nabytków AGAD, nr 1636.

¹¹⁶ AGAD, Spuścizna Teresy Zielińskiej, pudło nr 3.

¹¹⁷ Tamże, pudło nr 4.

¹¹⁸ Zob. T. Zielińska, *Maria Józefowiczówna* (19 III 1903 — 20 II 1989), „Archeion”, t. 89, 1991, s. 248–249.

akt archiwum ks. Józefa Poniatowskiego i jego siostry Marii Teresy, który został opublikowany przez Wydział Wydawnictw NDAP¹¹⁹. Maria Józefowiczówna miała też udział w pracy zbiorowej *Miasta polskie w tysiącleciu*; recenzowała w „Archeionie” włoskie pismo archiwalne „Rassegna degli Archivi di Stato”. Odchodząc na emeryturę w 1973 r. nie zerwała kontaktu z AGAD, współpracując przy opracowaniu akt epoki stanisławowskiej oraz Archiwum Roskiego. Zmarła w 1989 r. Została pochowana na Starych Powązkach w Warszawie. Spuścizna Marii Józefowiczówny przekazana do AGAD to 20 pudeł akt¹²⁰. Już tylko pobieżne przejrzenie kilku z nich pozwala stwierdzić, że znaczną ich część stanowią materiały związane z pracą w AGAD: różnego rodzaju rękopisy związane z opracowywanymi zespołami (także Archiwum Roskim), maszynopisy artykułów czy referatów przygotowane przez kolegów z AGAD (m.in. Józefa Płochę), liczne fiszki indeksowe czy alfabetyczne skorowidze imienne, geograficzne, rzeczowe i „inwentarzewo-katalogowe” odnoszące się do zasobu tego archiwum. Jest tu także grupa dokumentów prywatnych związanych z rodziną Józefowiczów i ich działalnością zawodową w Milanówku, gdzie Maria mieszkała od 1916 r. Są tu więc materiały Towarzystwa Gimnazjum w Milanówku, do którego należała jej matka — Zofia Józefowicz, a zawiązanego w celu utworzenia w tym mieście szkoły gimnazjalnej (lata 1919–1920). Zachował się drukowany afisz z 23 VII 1919 r., adresowany do mieszkańców Brwinowa, Grodziska, Milanówka i okolic, informujący o tworzeniu koedukacyjnego gimnazjum z niższymi klasami oraz zawierający apel o przekazywanie składek pieniężnych na ten cel. Część materiałów dotyczy przedwojennej działalności brata Marii, Stefana — współwłaściciela i kierownika technicznego Wytwórni Przyrządów Meteorologicznych w Milanówku. Jest tu korespondencja z władzami wojskowymi w sprawie „wyreklamowania” ze służby (1939 r.), a ponadto: wypisy z aktów urodzenia braci Marii, jej korespondencja prywatna z braćmi i innymi osobami, legitymacje Towarzystwa Opieki nad Zwierzętami, do którego należała Maria Józefowiczówna, poświęcając temu zajęciu znaczną część czasu prywatnego, legitymacja Ligi Ochrony Przyrody, a także karta wstępu z 1931 r. do Pracowni Naukowej Biblioteki i Muzeum Ordynacji Krasieńskich, wystawiona dla Marii Józefowiczówny, zamieszkałej w willi „Wróżka” w Milanówku.

Wymienione powyżej spuścizny osób związanych z AGAD tworzą obecnie odrębne zespoły (zbiory). W zbiorze Nabytki Oddziału III pozostały ponadto papiery dwóch osób, także związanych z Archiwum Głównym Akt Dawnych: archiwisty i źródłoznawcy Adama Wolffa i przedwojennego kustosa AGAD Adolfa Erazma Mysłowskiego.

Adam Wolff (1899–1984) był nie tylko wybitnym archiwistą, ale przede wszystkim znakomitym znawcą i edytorem źródeł pisanych późnego średniowiecza oraz badaczem dziejów Mazowsza¹²¹. Prowadził studia nad nazwami miej-

¹¹⁹ *Inwentarz Archiwum Księcia Józefa Poniatowskiego i Marii Teresy Tyszkiewiczowej*, z 1. 1516, 1647–1843, oprac. M. Józefowiczówna, Warszawa-Łódź 1987.

¹²⁰ Księga Nabytków AGAD, nr 1380.

¹²¹ Zob. Archiwum PAN, spuścizna Adama Wolffa, sygn. III-226; AGAD, Archiwum zakładowe, nr 39/136; A. Gieysztor, *Adam Wolff*, „Archeion”, t. 80, 1986, s. 317–319; A. Borkiewicz-Celińska, *Profesor Adam Wolff (1899–1984)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 32, 1984, nr 1, s. 155–157; tejsze, *Adam Wolff — archiwista, edytor, historyk Mazowsza*,

scowymi i fizjograficznymi Mazowsza, dziejami miast, zwłaszcza Starej i Nowej Warszawy. Pracując w AGAD przed 1939 r. poznał prawie wszystkie źródła mazowieckie: metrykę książęcą, księgi sądowe, dokumenty pergaminowe. Niestety, przygotowywany przez niego kodeks dyplomatyczny Mazowsza, spis urzędników ziemskich i prace o kancelariach książęcych uległy zagładzie we wrześniu 1944 r. W okresie powojennym Wolff prowadził wykłady z archiwistyki i edytorstwa oraz ćwiczenia z paleografii łacińskiej na uniwersytetach w Krakowie i Warszawie. Jego prace archiwalne były ściśle związane z prowadzonymi badaniami naukowymi, a koncentrowały się na przygotowaniu spisu urzędników książęcego Mazowsza z lat 1370–1526 oraz monografii na temat Metryki Mazowieckiej. Materiał przez niego zgromadzony, jak wspomniano, uległ zniszczeniu w 1944 r. Po wojnie pracę tę w 40% odtworzył z pamięci i w miarę możliwości uzupełnił wydając *Studia nad urzędnikami mazowieckimi późnego średniowiecza*. Przygotowując pracę o Metryce Mazowieckiej opracował tablice składu i chronologii wpisów do 19 ksiąg Metryki Mazowieckiej¹²². Wraz z Józefem Siemieńskim przygotował opracowanie archiwalne ksiąg krakowskich, znajdujących się w AGAD przed II wojną światową, które ukazało się drukiem¹²³. W 1935 r. sporządził *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, a po wojnie opracował artykuł *Zniszczone dokumenty Biblioteki Ordynacji Krasińskich*¹²⁴. Wolff był wytrawnym znawcą źródeł. Jego *Zapiski i roty polskie*¹²⁵ są nie tylko cenną pozycją dla językoznawstwa, ale też swoistym przewodnikiem po miejscowościach i ludziach tej ziemi i tego czasu. W tym czasie opracował też projekt instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych do połowy XVI wieku¹²⁶. Był współautorem i autorem ważnego opracowania dla historyków, dotyczącego strat archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych (*Księgi Sądu Asesorskiego 1537–1794, Księgi Trybunału Koronnego 1578–1794, Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381–1835*)¹²⁷. Doświadczenia zdobyte przy pracach archiwalnych przekazał w formie instruktarzy, które

---

„Rocznik Mazowiecki”, t. 8, 1984, s. 9–21; M. Bielińska, A. Wolffowa, *Wolff Adam (1899–1984)* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, s. 230–233; H. Szymczyk, *Materiały Adama Wolffa*, „Biuletyn Archiwum PAN”, nr 34, 1993, s. 35–50; A. Sołtan, *Adam Wolff (14 VII 1899 — 7 II 1984)*, „Kronika Warszawy”, t. 18, 1987, nr 1 (69), s. 51–60; J. Grabowski, *Adam Wolff — archiwista Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie (1924–1954) i jego wkład w badania mediewistyczne w Polsce*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 18, 2014, s. 209–219; H. Wajs, *Prekursorzy standaryzacji opisu archiwalnego — Teodor Wierzbowski i Adam Wolff* [w:] *Wkład archiwistów warszawskich w rozwój archiwistyki polskiej*, red. A. Kulecka, Warszawa 2012, s. 245–247.

¹²² A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Warszawa 1962; tenże *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929.

¹²³ J. Siemieński, A. Wolff, *Najstarsze księgi krakowskie w Archiwum Głównym*, „Towarzystwo Naukowe Warszawskiego Rocznika Komitetu Historycznego”, t. 1, 1929, s. 19–24.

¹²⁴ *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 3, *Biblioteki*, red. P. Bańkowski, Warszawa 1955, s. 177–318.

¹²⁵ A. Wolff, *Zapiski i roty polskie XV–XVII wieku z ksiąg sądowych ziemi warszawskiej*, Kraków 1950.

¹²⁶ A. Wolff, *Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 1, 1957, s. 151–181.

¹²⁷ *Straty archiwów i bibliotek warszawskich*, t. 1, *Archiwum Głównie Akt Dawnych*, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 126–131, 175–221.

obowiązują do dnia dzisiejszego¹²⁸. Niemalże znaczenie miało też opracowanie, wspólnie z Kazimierzem Konarskim i Adamem Bachulskim, pierwszego polskiego słownika archiwalnego¹²⁹. Wolff był także znanym sportowcem; zajmował się czynnie żeglarstwem, jako zawodnik wszedł do polskiej reprezentacji olimpijskiej w Amsterdamie w 1928 r., zajmując 18 miejsce w zawodach w łódce jednoosobowej. Spuścizna Wolffa znajduje się przede wszystkim w Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Natomiast w AGAD, w materiałach Wolffa dotyczących Andrzeja Frycza Modrzewskiego (notatki, wypisy źródłowe), przechowywany jest list od Włodzimierza Budki, który sugerował wspólne wydanie dzieł Modrzewskiego w związku z przypadającą w 1972 r. czterechsetletnią rocznicą jego śmierci¹³⁰. Budka wspominał też, iż materiały do przedmowy ewentualnego wydawnictwa zachowane są w aktach z kancelarii koronnych Metryki Litewskiej (Dz. IV B, nr 7), pochodzą z czasów panowania Zygmunta Augusta i dotyczą obrad sejmów z lat 1563–1567. Wśród nich znajduje się informacja o oburzeniu szlachty łączycykiej po odwołaniu Modrzewskiego z funkcji plebana w Brześciu. O wydarzeniu tym wspominał Tadeusz Jan Lubomirski w *Dziennikach sejmów koronnych*¹³¹.

Papiery Adolfa Erazma Mysłowskiego (1876–1954) napływały do zbioru stopniowo i stanowią obecnie 3 teczki i jedno pudło akt związanych z jego działalnością archiwalną¹³². A. E. Mysłowski urodził się w rodzinie inteligenckiej w Warszawie, gdzie ukończył gimnazjum humanistyczne¹³³. Karierę archiwisty rozpoczął w 1896 r. w Warszawskim Głównym Archiwum Akt Dawnych, jako praktykant. W 1908 r. otrzymał stanowisko młodszego pomocnika archiwisty, w 1915 r. został służbowo ewakuowany w głąb Rosji, a kilka miesięcy później objął stanowisko w tymczasowym oddziale Warszawskiej Izby Sądowej w Moskwie, gdzie pracował do lipca 1917 r. Korzystając z udzielonego urlopu, porzucił służbę, udając się wraz z rodziną do Szepetówki na Wołyniu. Po wkroczeniu na te tereny wojsk niemieckich, wyjechał do Warszawy, gdzie za zgodą Cesarskiego Niemieckiego Generał-Gubernatorstwa, 1 X 1918 r. podjął pracę w Archiwum Głównym Akt Dawnych. W 1919 r. został awansowany na stanowisko archiwisty, następnie starszego archiwisty i kustosa, pełniąc też czasowo funkcję zastępcy dyrektora Józefa Siemieńskiego podczas jego dłuższych nieobecności w archiwum. W 1939 r. dyrektor Antoni Rybarski powierzył mu opiekę nad zasobem AGAD, jednak władze niemieckie nie zgodziły się na podjęcie przez Mysłowskiego pracy, ze względu na jego wiek. Po zakończeniu wojny osiedlił się w Piotrkowie. Objął stanowisko kierownika Archiwum Państwowego, które sprawował

---

¹²⁸A. Wolff, *Archiwalne karty inwentarza*, „Archeion”, t. 17, 1948, s. 51–63; tenże, *Opracowywanie dokumentów pergaminowych i papierowych w archiwach*, „Archeion”, t. 19/20, 1951, s. 139–177.

¹²⁹*Polski słownik archiwalny*, oprac. A. Bachulski, K. Konarski, A. Wolff, Warszawa 1952.

¹³⁰Nabytki Oddziału III AGAD, sygn. 670.

¹³¹*Dzienniki sejmów koronnych za panowania Zygmunta Augusta króla Polski i W. X. Litewskiego 1555 r. i 1558 r. w Piotrkowie złożonych*, wyd. T. J. Lubomirski, Kraków 1869.

¹³²AGAD, Nabytki Oddziału III, sygn. 265–267, 375.

¹³³Zob. J. Karwasińska, *Mysłowski Adolf Erazm* [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, s. 151–152; tenże, *Wspomnienie o Adolfe Erazmie Mysłowskim*, „Archeion”, t. 27, 1957, s. 407–408.

do przejścia na emeryturę, 1 I 1950 r. Pracując w AGAD Mysłowski współpracował z prof. Teodorem Wierzbowskim przy edycjach *Marticularum Regni Poloniae summaria* oraz *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy. 1376–1794* (Warszawa 1913). Był także współwydawcą *Matricularum Regni Poloniae codices saeculo XV conscripti* (t. 1, ks. 10)¹³⁴. W okresie międzywojennym Mysłowski należał do Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności i Kasy Mianowskiego. Był także członkiem Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Otrzymał dwukrotnie Złoty Krzyż Zasługi. Materiały związane z Mysłowskim przekazane zostały przez jego rodzinę w darze dla AGAD w roku 1976, a następnie 1982 r.¹³⁵ Jest tam niezwykle wartościowy dla odtworzenia kariery zawodowej Mysłowskiego poszyt akt z lat 1896–1950, zawierający dokumenty odnoszące się do przebiegu jego służby archiwalnej, począwszy od sta- rań 20-letniego kandydata o stanowisko pomocnika archiwisty, aż po cenionego pracownika AGAD, oraz finalizującą jego pracę funkcję kierownika Archiwum Państwowego w Piotrkowie¹³⁶. Wśród przekazanych materiałów jest także „Sumariusz dokumentów dotyczących rodziny Krzywdziców-Krasnodębskich”, zebranych i opracowanych w 1927 r. przez innego pracownika AGAD, kustosza Aleksandra Włodarskiego¹³⁷ oraz „Zbiór odpisów dokumentów dotyczących rodziny Mysłowskich, 1388–1818” opracowany przez Adolfa Mysłowskiego¹³⁸. Pokażne pudło zawiera różnego rodzaju rękopisy, wypisy z encyklopedii i słowników, fragmenty gazet („Dziennika Warszawskiego” z 1908 r., gazety codziennej „Dzień Dobry” z lat 30. XX w.), sprawozdania z działalności Kasy Mianowskiego z 1925 r. i Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności z 1935/35 r.¹³⁹

Spuścizny uczonych, archiwistów i badaczy, związanych z różnego rodzaju instytucjami naukowymi, ale też pełniących różne funkcje publiczne czy społeczne, zasługują na uwagę, nie tylko ze względu na wartość zgromadzonego w nich materiału, ale też jako interesujący przyczynek do dziejów kolekcjonerstwa historycznego w Polsce. Stanowią one ważne źródło do badań nad różnymi dziedzinami nauki: historią, historią prawa, historią sztuki, heraldyką, dziejami miast, edytorstwem czy filozofią, a także nad polską archiwistyką. Umożliwiają też pełniejsze odtworzenie dziejów instytucji, z którymi twórcy spuścizn byli związani. W wyniku zawirowań wojennych, traktatów rozbiorowych, zrywów powstańczych wiele materiałów archiwalnych uległo zniszczeniu, a wspomnienia archiwistów o ich pracach w przedwojennych archiwach warszawskich czy udziale w komisjach rewindykacyjnych są często jedynym śladem istnienia bezpowrotnie utraconych dokumentów.

¹³⁴ *Matricularum Regni Poloniae codices saeculo XV conscripti*, t. 1, ks. 10: (1447–1454), wyd. A. Mysłowski, W. Graniczny, Warszawa 1914.

¹³⁵ Księga nabytków AGAD, nr 765.

¹³⁶ AGAD, Nabytki Oddziału III, sygn. 375.

¹³⁷ Tamże, sygn. 267.

¹³⁸ Tamże, sygn. 266.

¹³⁹ Tamże, sygn. 265.

**Dorota Lewandowska, Małgorzata Osiecka,
Archival legacy of people involved in science and culture
in the holdings of the Central Archives of Historical Records**

Summary

Legacies of private individuals important for the Polish history, culture and science (including employees of the Central Archives of Historical Records) are preserved in AGAD among other fonds containing records of clans, families, individuals and their estates. Some of them have already been elaborated and are available to researchers, while others are still awaiting elaboration (due to the rules of closure period for public inspection). The most important fonds that have been already processed are legacies of Feliks Bentkowski, Aleksander Czołowski (preserved in his Collection of Materials), Marian Morełowski, Michał Marczak, Stefan Rygiel, Józef Jodkowski. In addition, there are not elaborated twentieth-century legacies of eminent historians and archivists from AGAD Adam Stebelski, Antoni Rybarski, Aleksander Walawender, Adam Wolff, Maria Józefowiczówna, Józef Płochy, Jadwiga Jankowska, Herman Rappaport, Franciszka Ramotowska and Teresa Zielińska. The legacies of scientists, archivists and researchers, performing various public or social functions deserve attention not only because of their value but also as an interesting contribution to the history of the art of collecting in Poland. Those records provide an important source for research of history, history of law, art, heraldry, history of cities, archiving, editorial work and philosophy. In addition, the legacies enable a more complete reconstruction of the history of institutions with which the legators were bound.

Słowa kluczowe: Archiwum Główne Akt Dawnych, spuścizny uczonych

Keywords: The Central Archives of Historical Records, legacy of scientists